

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” din IAȘI

FACULTATEA DE ISTORIE

Învățământ la distanță

PREISTORIE GENERALĂ

Conf.univ.dr. Neculai BOLOHAN

**ANUL I
SEMESTRUL I**

Introducere

Preistoria studiază prima și cea mai lungă epocă a istoriei universale, în care a luat naștere societatea umană însăși. Durata acestei epoci, care începe odată cu apariția și evoluția omului, se măsoară în milioane de ani.

Această istorie îndepărtată a omenirii, care s-a desfășurat în condiții ecologice mult diferite de cele din zilele noastre, se împletește strâns cu istoria Terrei și cu istoria naturală, în general, pe care, în fond, o continuă. Prin obiectul, izvoarele și metodele sale de cercetare, istoria societății primitive prezintă numeroase particularități față de celelalte epoci ale istoriei universale și are un profund caracter interdisciplinar: știința preistorică modernă este de neimaginat fără colaborarea strânsă cu diferitele ramuri ale științelor naturii (geologia, geografia, antropologia, zoologia, botanica, ecologia, ș.a.) și ale științelor socio-umane (etnografia, etnologia, sociologia, antropologia culturală etc.).

Obiective

1. Familiarizarea studenților cu principalele orientări ale Preistoriei generale (definiții, domeniu de acțiune, metode, reprezentanți).
2. Promovarea abordării teoretice și a cunoștințelor necesare pentru dezvoltarea ulterioară în plan academic și profesional.
3. Introducerea noțiunilor de bază specifice abordării interdisciplinare:
4. Studiarea caracteristicilor comportamentale specifice grupurilor umane din Pre- și Protoistorie.
5. Aprecierea rolului și importanței vechilor centre de civilizație în reconfigurările culturale din Pre- și Protoistorie.

Competențe profesionale

Regăsirea informației despre trecutul istoric.

-Stabilirea faptelor istorice pe baza informațiilor din izvoare și din afara izvoarelor.

-Prezentarea orală și scrisă a cunoștințelor de specialitate.

Competențe transversale

Îndeplinirea la termen, riguroasă și responsabilă, în condiții de eficiență și eficacitate, a sarcinilor profesionale, cu respectarea principiilor eticii activității științifice.

-Prezentarea orală și scrisă, cu grad ridicat de claritate, în conformitate cu standardele academice, a unor probleme și contexte de specialitate cu un nivel redus și mediu de complexitate.

Unități de învățare

UI1. Istoria societății primitive, fondul comun al istoriei întregii omeniri

UI2. Evoluția concepțiilor privind societatea primitivă. Nașterea unei științe noi: preistoria

UI3. Izvoarele și metodele de cercetare ale istoriei societății primitive. Legăturile preistoriei cu alte științe.

UI4. De la istoria naturală la istoria omului. Criteriile umanității.

UI5. Antropogeneza. Rasele umane

UI6. Răspândirea omului pe glob

UI7. Marile epoci ale preistoriei

Rezultate așteptate

–Cunoașterea izvoarelor istorice și a bibliografiei fundamentale referitoare la perioada studiată

–Însușirea noțiunilor istorice și a terminologiei specifice

– Formarea limbajului de specialitate

-dezvoltarea gândirii independente și stăpânirea de către studenți a tehnicilor participării la o dezbatere științifică.

Modul de transmitere al temelor de control către cadrul didactic și, respectiv, a rezultatelor către studenți: prin încărcarea pe platforma eLearning.

Evaluare:

I. răspunsuri la examen/colocviu/lucrări practice: 60%

II. teme de control: 40%

UL.1 ISTORIA SOCIETĂȚII PRIMITIVE, FONDUL COMUN AL ISTORIEI ÎNTREGII OMENIRI

Preistoria studiază prima și cea mai lungă epocă a istoriei universale, în care a luat naștere societatea umană însăși. Durata acestei epoci, care începe odată cu apariția și evoluția omului, se măsoară în milioane de ani.

Această istorie îndepărtată a omenirii, care s-a desfășurat în condiții ecologice mult diferite de cele din zilele noastre, se împletește strâns cu istoria Terrei și cu istoria naturală, în general, pe care, în fond, o continuă. Prin obiectul, izvoarele și metodele sale de cercetare, istoria societății primitive prezintă numeroase particularități față de celelalte epoci ale istoriei universale și are un profund caracter interdisciplinar: știința preistorică modernă este de neimaginat fără colaborarea strânsă cu diferitele ramuri ale științelor naturii (geologia, geografia, antropologia, zoologia, botanica, ecologia, ș.a.) și ale științelor socio-umane (etnografia, etnologia, sociologia, antropologia culturală etc.).

Termenul de *Istoria societății* (sau a *comunei*) *primitive* s-a încetățenit în istoriografia românească în perioada postbelică, în condițiile impunerii ideologiei marxiste, pentru a evita termenul îndeobște folosit până atunci și la noi, acela de *preistorie*, socotit neștiințific.

Denumirea, nu tocmai fericită, chiar dacă a mai rămas în uz, trebuie înțeleasă corect: această societate este *primitivă* nu în sens peiorativ, ci datorită caracterului său *originar, primar, străvechi*. De altfel, cel mai potrivit ar fi, poate, termenul de *Istorie străveche*, folosit de istorici ca Nicolae Iorga și Ioan Andrieșescu, și care ar corespunde, de pildă, termenului de *Urgeschichte* din Limba germană. Acest termen este, însă, oarecum incomod, lung, și există astăzi tendința de a reveni, și în istoriografia românească, la termenul mai scurt de *preistorie* (*prehistory* în limba engleză, *préhistoire* în limba franceză etc.), ușor de folosit și în expresii compuse. Acesta este, de altfel, și un termen “internațional”, “oficial”: organul, afiliat la UNESCO, care coordonează cercetările pe plan mondial în domeniul nostru se numește *Uniunea Internațională de Științe Preistorice și Protoistorice*, creată în 1956. (Este de menționat că un asemenea organism sub alte denumiri, funcționează încă din 1866).

Termenul de preistorie (lat. *prae-historia* = înainte de istorie) era legat inițial de concepția potrivit căreia “istoria reală”, reconstituită, în esență pe baza izvoarelor scrise, începe o dată cu conștiința istorică, în condițiile în care este depășită starea “naturală” a omului și apar societățile supuse dreptului, legilor și organizate în state (vezi G.W.Fr.Hegel, *Prelegeri de filosofie a istoriei*, București, 1968, p.60-61). Dincolo de etimologia cuvântului sau de sensul ce i-a fost atribuit inițial, preistoria este privită astăzi, în mod firesc, ca parte a istoriei omenirii, istorie ce nu mai este concepută ca una evenimentială, a statelor și a marilor personalități, ci socotită ca începând cu antro- și sociogeneza. În ceea ce privește sfârșitul epocii preistorice, acesta este marcat de destrămarea relațiilor gentilice, a societăților egalitare și nașterea unor structuri economice, sociale și politice superioare, inclusiv a primelor formațiuni statale, proces însoțit, de regulă, și de apariția primelor sisteme de scriere.

Acest proces, numit uneori “saltul la civilizație”, nu s-a produs peste tot în același timp și au existat/există numeroase comunități umane care nici nu l-au realizat. Acest fapt ne atrage atenția asupra ritmului diferit al evoluției istorice, a dezvoltării inegale în diferitele regiuni ale globului, fenomen manifestat încă în vremurile preistorice. Fenomenul este oglindit și de terminologia folosită în literatura de specialitate.

Astfel, pentru desemnarea perioadei cuprinse între “preistorie”, în sensul strict al cuvântului, și “istorie” se folosește și termenul de *protoistorie* (gr. *protos* = primul, întâiul). Nu există un consens în ceea ce privește conținutul acestei perioade. Unii înțeleg prin protoistorie epoca metalelor (epoca bronzului și epoca fierului) sau, după modelul școlii franceze de preistorie, includ chiar și neoliticul.

După alții, protoistoria este preistoria târzie a neamurilor care nu cunosc încă scrierea (deci nu există izvoare scrise interne despre ele) dar trăind la periferia lumii “civilizate”, au venit în contact cu reprezentanții acesteia, care ne-au lăsat mărturii scrise despre ele. Este cazul populațiilor de păstori care trăiau, în jurul Mesopotamiei antice sau al neamurilor “barbare” din preajma lumii greco-romane – traci, geți, cimmerici, sciți, celți, germani etc., despre care autorii greci și romani (Herodot și Strabon sau Caesar și Tacitus de pildă) ne-au transmis importante informații ce completează fericit datele arheologice. În acest sens și-a intitulat Vasile Pârvan monumentală sa operă *Getica. O protoistorie a Daciei* (București, 1926).

Se mai poate vorbi despre o *paraistorie* (gr. *para* = lângă) în sensul istoriei societăților “primitive”, rămasă în stadiul “preistoric”, care trăiesc pe lângă “istorie”, cum ar fi cazul unor triburi de băștinași din Asia de sud-est, Australia, Africa sau continentul american. Preistoria înseamnă, prin urmare, nu numai prima mare epocă a istoriei universale, urmată de altele (antică, medievală, modernă, contemporană), ci și un stadiu al evoluției istorice, care nu a fost în mod obligatoriu depășit peste tot, și ale cărei elemente au putut supraviețui până târziu, chiar și în viața și mentalitatea omului societăților moderne. În cultura română cel care a atras atenția asupra contemporaneității “preistoriei” cu “istoria” a fost Lucian Blaga (vezi: *Ființa istorică*, în *Opere*, 11, *Trilogia cosmologică*, București, 1988, p.390-391).

Privit din perspectiva istoriei universale sutele de mii și chiar milioanele de ani ale preistoriei reprezintă acel fundament pe care s-a clădit întreaga istorie ulterioară a omenirii. Începuturile (pre)istoriei coincid cu antropogeneza, cu saltul la condiția umană, prin apariția unei ființe, deopotrivă biologică, deci parte a lumii vii, supusă legilor naturii, cât și socială, înzestrată cu conștiința de sine, supusă legilor ce guvernează evoluția societății umane, creatoare de civilizație.

În cursul acestui proces îndelungat genul *Homo* a fost reprezentat prin mai multe specii fosile, dar, după cum este evidențiat și în mai multe declarații ale UNESCO, savanții recunosc că toți oamenii din vremea noastră, indiferent de rasă, au aceeași origine și aparțin aceleiași unice specii, *Homo sapiens sapiens*, care populează Terra încă din paleoliticul superior. Antropogeneza este de nedespărțit de sociogeneza, de apariția și dezvoltarea formelor de organizare socială, a gândirii, limbii și vorbirii, a credințelor și practicilor religioase, a diferitelor domenii ale artei. Comunicarea verbală permite transmiterea experiențelor și cunoștințelor acumulate de la o generație la alta,

ceea ce va contribui esențial la accelerarea progresului în toate domeniile vieții. Această accelerare a dezvoltării istorice poate fi ilustrată prin scurtarea spectaculoasă a diferitelor epoci succesive: dacă paleoliticul a durat milioane de ani, neoliticul, epoca bronzului și cea a fierului mai puțin de zece milenii la un loc (și această idee ar putea fi continuată cu referiri la epocile mai recente).

Cu aproximativ cinci milenii după “revoluția neolitică” (prin care s-a realizat saltul de la economia “prădătoare” la una productivă bazată pe cultivarea plantelor și creșterea animalelor), către sfârșitul mileniului al IV-lea î.Hr. și începutul celui următor, în condițiile epocii bronzului, în Orientul Apropiat, în Mesopotamia și în Egipt, apar primele state, preistoria luând sfârșit în această parte a lumii. Același fenomen se va produce în prima jumătate a mileniului al II-lea și în lumea egeeană, cretano-miceniană prin apariția unor formațiuni statale și societăți organizate după modelul “oriental”, despotice. După o scurtă perioadă de criză, de revenire la “preistorie” în prima jumătate a mileniului I, în condițiile epocii fierului, se naște în Grecia (iar apoi și în Italia) un nou tip de societate, cea antică de tip greco-roman, baza modelului european al evoluției istorice.

Observăm, prin urmare, restrângerea treptată a ariei societăților “primitive”, “preistorice”, mai întâi în Orientul Apropiat, apoi în Egeea și în întreg Bazinul Mediteranean. În restul Europei, pre- și protoistoria se va prelungi încă vreme îndelungată, peste epoca bronzului și a fierului, terminându-se în unele regiuni, cu înglobarea acestora în Imperiul Roman, iar în altele, practic, o dată cu formarea statelor medievale. În unele regiuni ale globului societăți “primitive”, de vânători-culegători sau de agricultori, de regulă necunoscători ai metalurgiei, au supraviețuit, după cum s-a mai menționat, până în contemporaneitate. Aceste societăți nu pot fi socotite însă strict preistorice, căci modul lor de viață a fost (uneori radical) influențat în urma contactelor cu lumea “civilizată”.

Studiul Preistoriei ne familiarizează, astfel, nu numai cu prima mare epocă a istoriei omenirii, dar ne atrage atenția și asupra complexității acestei istorii, care s-a desfășurat, de la început, în ritmuri diferite, cu decalaje, uneori însemnate, între diferitele zone ale globului. Preistoria, ca stadiu de evoluție istorică, a fost singurul prin care a trecut întreaga omenire, unele comunități nereușind să-l depășească, iar altele evoluând mai departe pe căi diferite, specifice marilor arii de civilizație, și nicidecum “în sens unic”, cum s-a susținut, timp de decenii într-o anumită istoriografie.

Întrebări recapitulative

1. Definiți următorii termeni: preistorie, protoistorie, paraistorie.
2. Argumentați: de ce reprezintă istoria societății primitive fondul comun al istoriei omenirii?

- - ghețar
- - tundra
- - pădure
- - stepă
- - conturul actual al uscatului

Fig.1. Europa în perioadele glaciare.

UI2. EVOLUȚIA CONCEPȚIILOR PRIVIND SOCIETATEA PRIMITIVĂ. NAȘTEREA UNEI ȘTIINȚE NOI: PREISTORIA

Știința preistorică, în sensul propriu al cuvântului, a luat naștere în secolul trecut, în strânsă legătură cu dezvoltarea unor ramuri științifice ca geologia, antropologia, etnologia, sociologia și, nu în ultimul rând, arheologia. Aceasta nu înseamnă, însă, că în Antichitate, Evul Mediu, ori la începutul Epocii Moderne nu au existat anumite reprezentări, intuiții, concepții cu privire la originea omului și începuturile umanității. Este bine cunoscută relatarea din *Vechiul Testament (Geneza)* despre crearea omului și despre traiul primei perechi până la izgonirea din rai, înrudită, într-o anumită măsură, cu concepția despre “vârsta de aur”, expusă de Hesiod (sec. VII î.Hr.) în poemul său *Munci și zile*, sau mult mai târziu, în *Metamorfozele* lui P.Ovidius Naso (43 î.Hr.–16 d.Hr.). Potrivit acestei concepții – un fel de evoluționism răsturnat – omenirea a trecut printr-o continuă decădere: după vârsta de aur, îmbelșugată și fără de griji, au urmat, drept pedeapsă din partea Divinității, epocile de argint, aramă și de fier, în care viața oamenilor a devenit din ce în ce mai anevoioasă și apăsătoare.

Gânditorii greci Anaximandru (sec. VI î.Hr.), Democrit (sec. V î.Hr.), și, apoi, Aristotel (sec. IV î. Hr.) au susținut originea naturală a lumii vii, inclusiv a omului. Din câte ne putem da seama după relatările unor autori mai târzii, care se referă la opera sa, pierdută, Dikaiarch (sec. IV î.Hr.) a fost primul care a intuit cele trei stadii (culegători, vânători și crescători de animale, agricultori) prin care ar fi trecut omenirea – idee agreată, desigur într-o altă manieră, elaborată, și de unii cercetători din epoca modernă.

O concepție opusă doctrinei despre vârsta de aur este expusă de P. Lucretius Carus (98-55 î.Hr.) în *Poemul naturii (De rerum natura)*. În viziunea “evoluționistă” a autorului, oamenii au trăit, la început, în stare de primitivitate, fără de legi și cultură, în mizerie și adesea înfometăți. Ei se vor ridica treptat din această stare datorită descoperirii focului, a cultivării pământului și creșterii animalelor, a metalurgiei, prin întemeierea de orașe și instaurarea democrației. De la Gabriel de Mortillet încoace (1883) în lucrările de preistorie sunt adesea citate următoarele versuri (1282-1285) ale poemului:

“Armele vechi nu erau decât mâinile, unghiile, dinții,
Câte-un pietroi, de asemenea bâta din crăci de pădure,
Flacăra, focul, apoi, când de om au ajuns cunoscute.
Mult mai târziu s-a aflat ce putere au fierul și bronzul,
Dar folosit s-a bronzul cu mult mai curând decât
fierul.”

(Traducere de D. Murărașu)

Chiar dacă, așa cum observă A. Leroi-Gourhan, ar fi exagerat să întrevădem aici o primă periodizare a preistoriei, un precursor al sistemului celor trei perioade, elaborat în primele decenii ale secolului al XIX-lea, poetul are meritul de a intui ordinea corectă în care au fost utilizate principalele materii prime (piatră, bronz, fier) pentru făurirea uneltelor și armelor.

Deosebit de interesante sunt și ideile arhitectului roman Vitruvius, din timpul lui Augustus, care și-a imaginat cu mult simț realist modul în care

oamenii, datorită mersului drept, a abilității mâinilor, prin descoperirea focului și capacitatea de comunicare verbală s-au ridicat, treptat, din starea naturală, animalică, ajungând să conviețuiască în societate.

Cele mai multe dintre aceste idei, apropiate de realitate, ale învățaților din antichitatea greco-romană, au fost date uitării în Evul Mediu, dominat de curentul scolastic. Cel mai de seamă reprezentat al acestui curent, Thomas de Aquino (1226-1274), în *Summa Theologiae*, a încercat să împacă datele științifice din opera lui Aristotel cu învățătura bisericii catolice. Crearea omului și traiul său inițial în rai, așa nu ni-l prezintă *Geneza*, ca și cronologia biblică, potrivit căreia omenirea ar avea o vechime de doar cca. 6000 de ani, sunt prezentate ca fapte reale. El consideră, de asemenea, după Aristotel, că proprietatea privată și familia patriarhală ar fi existat de la începutul umanității.

Concepția scolastică va pierde teren, treptat, odată cu răspândirea ideilor umanismului și ale iluminismului. În urma marilor descoperiri geografice, cunoașterii populațiilor băștinașe, “înapoiate”, din continentele îndepărtate, apare, pe de o parte, ideea despre “sălbatec” și “sălbăticie”, iar pe de altă parte, prin *comparație*, se va admite că printr-o asemenea stare a trecut, cândva, la începuturile istoriei, întreaga omenire, inclusiv populația Europei. Printre primii care au formulat clar această idee se numără filosoful englez Thomas Hobbes (1588-1679). În lucrarea sa *Leviathan* (al cărei titlu face aluzia la monstrul marin biblic, ce simbolizează, aici, statul), Hobbes consideră că, în starea lor inițială, naturală, oamenii au dus o viață izolată, purtând o permanentă luptă între ei pentru supraviețuire, stare caracterizată prin expresiile devenite celebre ca *homo homini lupus* (omul este lup pentru om) sau *bellum omnium contra omnes* (război al tuturor contra tuturor). La Hobbes apare și idea contractului social: originea statului își găsește explicația în dorința oamenilor de a păstra pacea socială.

Datorită, mai ales, a lucrărilor unor misionari, care, prin opunere cu societatea europeană, coruptă, au idealizat starea naturală, nealterată, a băștinașilor în mijlocul cărora au răspândit religia creștină, a luat naștere concepția despre “bunul sălbatec”, despre traiul paradisiac al acestuia, extrapolat, prin analogie, și asupra stărilor străvechi de la începuturile istoriei omenirii.

Pe plan filosofic, aceste idei au fost dezvoltate într-o formă elaborată de Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) în două lucrări fundamentale, *Discours sur l'origine et fondements de l'inégalité parmi les hommes* (Discurs despre originea și bazele inegalității dintre oameni, 1754) și *Du contrat social* (Contractul social, 1762). Negând ideile lui Hobbes cu privire la permanenta stare de dușmănie dintre oamenii vremurilor străvechi, Rousseau idealizează traiul natural al acestora. Culegători la început, oamenii au trăit în libertate, egalitate, nevinovăție, pace și belșug. Cu timpul, drept urmare a trecerii la modul de viață de vânători, crescători de animale și agricultori, a inventării metalurgiei, apare proprietatea privată, principala cauză a inegalității ce se instalează între oameni. Constituirea statului este rezultatul învoielii comune a membrilor societății.

O interesantă concepție cu privire la începuturile umanității este expusă de filosoful german Immanuel Kant (1724-1804) în lucrarea sa *Mutmasslicher Anfang der Menschengeschichte* (Presupusul început al istoriei omenirii). El admite originea naturală, animalică a omului și distinge trei etape succesive în

evoluția societăților străvechi. La început omul a fost culegător și vânător, apoi din culegerea plantelor se va dezvolta agricultura, iar din vânătoarea creșterea animalelor. Aceste îndeletniciri au coexistat un timp, separarea lor ducând, mai târziu, la dezvoltarea schimbului și a meșteșugurilor, la apariția orașelor și, în cele din urmă, la formarea statului, ceea ce marchează sfârșitul preistoriei.

O teorie cu repercursiuni majore asupra concepțiilor ulterioare despre societățile primitive îi aparțin învățatului englez Adam Ferguson (1723-1816). În lucrarea sa *Essay on the history of civil society* (Eseu/încercare asupra istoriei societății civile, 1767) el recurge la datele etnografiei, în special la cele privind traiul indienilor americani pentru a reconstitui formele inițiale ale vieții sociale. El a fost primul care a împărțit istoria mai îndepărtată a omenirii în trei perioade sau stadii de dezvoltare majore, pe care le-a numit sălbăticie, barbarie și civilizație. Drept criterii principale, Ferguson a avut în vedere îndeletnicirile, relațiile de proprietate și raporturile social-politice. În sălbăticie, ilustrată prin traiul irochezilor din America, oamenii și-au asigurat existența prin cules, vânătoare și pescuit, abia începând să cultive, prin metode rudimentare, primele plante. Ei trăiau în deplină egalitate, proprietatea era inexistentă sau lipsită de importanță. Proprietatea, cu deosebire asupra vitelor, va căpăta importanță în barbarie, în sânul unor societăți de păstori. Datorită diferențierii după avere apare inegalitatea socială, care se va adânci în civilizație prin instaurarea dreptului de moștenire asupra pământului și a unor funcții politice ereditare.

Datorită, mai ales, a gânditorilor iluminiști, în secolul al XVIII-lea începe să se contureze deja o imagine relativ coerentă și verosimilă cu privire la începuturile omenirii. Această imagine se va împlini în secolul următor o dată cu nașterea științei preistorice, prin contribuția convergentă a unor discipline științifice – și ele în formare –, precum geologia, paleontologia, antropologia, etnografia și, nu în ultimul rând, arheologia. În diferitele etape ale constituirii Preistoriei ca știință, contribuția acestor domenii, conturate și ele treptat, a fost diferită.

Secolul al XIX-lea este dominat de ideile evoluționiste, manifestate, mai întâi, în biologie. Fără a neglija importanța teoriei lui Jean-Baptiste Lamarck (1744-1829) cu privire la evoluția lumii vii, fundamentarea teoretică a originii și evoluției omului îi revine lui Charles Darwin (1809-1882) și adepților săi. În lucrarea sa fundamentală, *Originea speciilor* (1859), Darwin s-a referit doar vag la originea naturală a omului, abia în 1871, în *Descent of man* (Descendența omului) exprimându-se cu claritate asupra originii omului dintr-o specie de maimuță antropomorfă de odinioară. O asemenea teorie a fost formulată, de altfel, încă în 1863 de Thomas H. Huxley în lucrarea sa *Man's place in nature* (Locul omului în natură) și susținută apoi, de savanți ca Ernst Haeckel (în Germania). Neîncrederea cu care această teorie a fost primită la început, chiar în anumite cercuri științifice (a se vedea, de pildă, atitudinea lui Rudolf Virchow) se datorează și faptului că dovezile paleontologice, antropologice, geologice și arheologice cu privire la originea, evoluția, vechimea și cultura strămoșilor omului modern au apărut treptat, corelarea lor mai clară devenind posibilă abia către sfârșitul secolului trecut și la începutul secolului nostru. Nu trebuie uitat că prima fosilă umană, omul de Neandertal, descoperită în 1856, a stârnit unele discuții controversate, iar rămășițele primului în *Homo erectus* au ieșit la suprafață abia în 1891-1892. În felul

acesta, prima ipoteză cu privire la etapele antropogenezei, bazată pe studiul fosilelor, a putut fi formulată abia în 1907 de către anatomistul german Gustav Swalbe).

În aceste condiții, în reconstituirea istoriei străvechi a omenirii, un rol important îi revine, în continuare, etnografiei și etnologiei, dominate și ele de curentul evoluționist. Se cuvine menționat aici juristul elvețian Johann Jakob Bachofen (1815-1887) care a cules din izvoarele antice acele informații care se referă la stările timpurii ale umanității și la rolul femeii în societățile vechi. În cartea sa, *Das Mutterrecht* (Matriarhatul, 1861) el distinge trei etape în evoluția relațiilor sociale, caracterizate prin heterism (“promiscuitate”), matriarhat și patriarhat. Ideea, potrivit căreia înainte de impunere a rolului conducător al bărbatului în familie și societate a existat o perioadă în care acest rol i-a revenit femeii, a fost agreată și de concepția istorică marxistă. Conceptul de matriarhat, în sensul mai sus amintit, este astăzi depășit; se poate vorbi de societăți sau familii matriliare, în care descendența este socotită pe linie maternă.

O influență profundă și cu bătaie lungă asupra concepțiilor privind societățile primitive au avut studiile etnografului american Lewis H. Morgan (1818-1891), cu deosebire cartea sa *Ancient Society or researches in the lines of progress from Savagery through barbarism to civilisation* (Societatea străveche sau cercetări asupra traseelor progresului de la sălbăcie prin barbarie la civilizație, 1877). Generalizând observațiile sale, făcute în sânul unor populații bășinașe, al tribului seneca al indienilor irochezi în special, el apreciază că societățile “primitive” actuale reprezintă relicve ale istoriei îndepărtate a omenirii. Pe urmele lui Ferguson, Morgan consideră că drumul spre civilizație trece prin sălbăcie și barbarie, împărțind fiecare dintre acestea în câte trei trepte (de jos, de mijloc și de sus). În această periodizare a istoriei societății primitive el are în vedere dezvoltarea formelor de economie (cules, vânătoare, cultivarea plantelor, creșterea animalelor, meșteșugurile, schimbul), ale vieții sociale și ale proprietății. El descoperă rolul sistemelor de înrudire de sânge în constituirea gintei și a societății gentilice – cea mai veche formă a organizării sociale. Multe din ideile lui Morgan cu privire la formarea, evoluția și descompunerea relațiilor gentilice, a societăților primitive, prin trecerea de la “barbarie” la “civilizație”, au fost preluate de Engels și adoptate la teoria marxistă a istoriei (a se vedea *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, 1884).

Dezvoltarea arheologiei va permite, treptat schițarea evoluției preistorice și pe baza unor izvoare directe: vestigiile păstrate din timpurile străvechi și scoase la iveală datorită unor descoperiri întâmplătoare sau cercetări arheologice. Istoricul acestui gen de cercetări va fi discutat mai pe larg în cursul de Introducere în arheologie, aici vom prezenta doar câteva puncte de reper. Acumularea descoperirilor arheologice, adunate în diferite colecții (private la început, apoi devenite publice), a făcut necesară ordonarea lor, culturală și cronologică. Un pas hotărâtor în această privință a însemnat elaborarea așa numitului “sistem al celor trei perioade”, de către arheologul danez Christian Jürgensen Thomsen (1788-1865), devenit director al Muzeului de Antichități Nordice. Reorganizând colecțiile arheologice ale muzeului din Copenhaga, el a aplicat principiul clasificării uneltelor, armelor și a altor obiecte după cele mai importante materii prime din care au fost prelucrate: piatra, bronzul și fierul, socotind, totodată, că ele reprezintă, în principal, vestigii ale celor trei epoci succesive ale Preistoriei. Concepția sa a fost expusă în 1836 în limba daneză iar în anul următor și în limba germană (*Leitfaden zur*

nordischen Alterthumskunde – Principii directoare pentru cunoașterea antichităților nordice), având o influență profundă asupra arheologiei europene. Stabilite, la început, din punct de vedere metodologic, pe cale mai cu seamă empirică și comparativă, și confirmate, apoi, prin cercetările științifice ulterioare, acest sistem stă la baza periodizării arheologice a Preistoriei în epocile pietrei, a bronzului și a fierului, periodizare folosită până în zilele noastre.

O dată cu amplificarea cercetărilor sistematice, prin aplicarea metodelor proprii ale arheologiei, această periodizare, care a oferit și un cadru general de cronologie relativă, a fost ulterior nuanțată, ajungându-se, până la sfârșitul secolului trecut, la o periodizare și clasificare relativ-cronologică, apropiată de cea de astăzi.

Cercetările lui Jacques Boucher de Perthes (1788-1868), efectuate în Franța, pe terasele râului Somme, începând cu anul 1836, au dus la descoperirea, în depunerile pleistocene, a urmelor omului “ante-diluvian” și a uneltelor sale de piatră, lucrate prin cioplire. Scăderea nivelului apei lacurilor în Elveția, în urma unei perioade secetoase prelungită, a permis descoperirea în 1854 a rămășițelor unor așezări lacustre (cu case construite pe piloni de lemn). Printre vestigii au fost aflate unelte de piatră șlefuite și fragmente de vase de lut, evident mai recente decât descoperirile “ante-diluviene” ale lui Boucher de Perthes. Pe baza acestor date arheologice, dar și a unor observații etnografice, făcute asupra traiului unor “primitivi” contemporani, John Lubbock distinge, pentru prima dată, în 1865, două mari perioade în cadrul epocii pietrei: paleoliticul și neoliticul: epoca veche și cea nouă a pietrei (de la gr. *palaios* = vechi, *neos* = nouă și *lithos* = piatră), caracterizate prin tehnica cioplierii, respectiv, a șlefuirii în făurirea uneltelor și armelor. Titlul lucrării sale este deosebit de grăitor atât în ceea ce privește obiectul cât și metoda cercetării întreprinse de el: *Prehistoric times as illustrated by ancient remains and the manners and customs of modern savages* (Timpurile preistorice așa cum sunt înfățișate de vestigiile străvechi și de moravurile și obiceiurile sălbaticilor moderni). În același spirit a fost scrisă și lucrarea sa, publicată în 1870, *The origin of civilisation and the primitive condition of man. Mental and the social condition of savages*. (Originea civilizației și starea primitivă a omului. Condiția intelectuală și socială a sălbaticilor). Metoda lui Lubbock, clădită pe compararea izvoarelor directe, ale arheologiei, cu datele etnografiei și etnologiei în reconstituirea timpurilor preistorice s-a dovedit foarte fructuoasă în această etapă a cercetărilor. Pentru noua știință, Preistoria, socotită ca făcând legătura între geologia, disciplina ce studiază evoluția Terrei, și istoria, care tratează trecutul omenirii, este folosită chiar și denumirea de paleoetnologie (vezi Gabriel de Mortillet, *La Préhistoire. Antiquité de l'homme* – Preistoria. Vechimea omului, 1885). Această orientare științifică este, însă, treptat abandonată, cele două discipline, arheologia și etnografia/etnologia evoluând separat. Rămân, totuși, utile pentru interpretarea unor fenomene, constatate pe cale arheologică, rezultatele diferitelor școli etnografice, etnologice ori sociologice.

Susținătorii difuzionismului explicau, de pildă, trecerea unor elemente culturale dintr-o societate în alta ca urmare a contactelor între ele. Dimpotrivă, reprezentanții școlii “cultural-istorice” (sau a “cercurilor culturale”), întemeiată la începutul secolului în Germania de Fritz Graebner, acordau o mare

însemnătate migrațiilor în stabilirea legăturilor dintre diferitele “cercuri de cultură”. În înțelegerea unor fenomene ale societății și culturii (inclusiv ale religiei) “primitive” nu pot fi neglijate rezultatele școlii sociologice franceze, întemeiată de Emile Durkheim (1858-1917), sau ale reprezentanților teoriei funcționaliste a culturii, în frunte cu etnologul și sociologul englez de origine poloneză Bronislaw Malinowski (1884-1942). După o anumită perioadă de dezvoltare paralelă, o apropiere, întrepătrundere, între arheologia și etnografia/etnologia, s-a produs din nou în ultimele decenii prin nașterea unui nou domeniu de cercetare, numit etnoarheologie.

Revenind la cercetările arheologice, în ceea ce privește epoca pietrei, se remarcă activitatea francezului Gabriel de Mortillet (1821-1898) care, începând cu anii '60 ai secolului trecut, pune bazele clasificării culturilor paleolitice și a periodizării acestei epoci. Între 1869 și 1885 el a publicat mai multe lucrări în care stabilește, cu anumite ezitări explicabile, succesiunea culturilor paleolitice, denumite după localități din Franța cu descoperiri caracteristice: Chellean, Acheulean, Moustérien, Aurignacien, Solutréen, Magdalénien. Acest sistem și această terminologie sunt folosite până astăzi, cu amendamentele și completările firești, impuse de noile cercetări.

Dacă un timp a existat teoria “*hiatus-ului*” între paleolitic și neolitic, săpăturile lui Eduard Piette (1827-1906) efectuate începând cu 1876 în peștera de la Mas d’Azil au dus la descoperirea culturii aziliene, situată stratigrafic, între magdalénien și neolitic. Această descoperire, urmată de altele, a dus la definirea, de către Allan Brown, în 1892, a perioadei mezolitice, a epocii mijlocii a pietrei (de la gr. *mezos* = mijloc) prin care periodizarea epocii pietrei va căpăta forma ei actuală, tripartită.

În ceea ce privește epoca metalelor, datorită, mai ales, a elaborării și aplicării metodei tipologice de către arheologii suedezi Hans Hildebrand (1842-1913) și Oscar Montelius (1843-1921) se ajung la primele periodizări ale epocii bronzului și epocii fierului din Europa, periodizări folosite, în parte, și astăzi. H. Hildebrand are și meritul de a fi împărțit, în 1874, epoca preromană a fierului în două mari perioade: prima (sau cea veche) și a doua (sau cea nouă) epocă a fierului. Pentru prima a propus denumirea de Hallstatt, după un orașel din Austria superioară, unde a fost descoperită o mare necropolă, cu peste o mie de morminte, precum și urme de exploatare a sării în salinele din apropiere. Cea de a doua a fost denumită La Tène, după un *oppidum* al celților helveți, descoperit în Elveția, pe malul lacului Neuchâtel.

În felul acesta, până către sfârșitul secolului trecut, datorită comparațiilor etnografice mai întâi, și a cercetărilor arheologice mai apoi, se ajunge la conturarea unei imagini-cadru solide a Preistoriei, imagine ce va fi apoi mult îmbogățită și nuanțată în secolul nostru, în urma unor săpături arheologice intensive și a investigării descoperirilor prin metodele complexe ale științei preistorice moderne.

Întrebări recapitulative

1. Care au fost principalele concepții în Antichitate despre începuturile umanității?
2. În ce constă însemnătatea marilor descoperiri geografice în evoluția concepțiilor despre preistorie?
3. Care sunt etapele principale ale constituirii preistoriei ca știință?

UI3. IZVOARELE ȘI METODELE DE CERCETARE ALE ISTORIEI SOCIETĂȚII PRIMITIVE. LEGĂTURILE PREISTORIEI CU ALTE ȘTIINȚE.

Preistoria ca știință, care cercetează trecutul cel mai îndepărtat al omenirii, prezintă numeroase particularități în comparație cu disciplinele care studiază epocile mai recente ale istoriei. Aceste particularități se datorează, în mare măsură, izvoarelor și metodelor de cercetare, prin care această istorie îndepărtată poate fi reconstituită. Trebuie să ne împăcăm cu gândul că datorită lipsei izvoarelor scrise (respectiv, a rarității extraordinare a acestora limitate, la anumite zone și momente) nu va fi posibilă niciodată reconstituirea unei istorii “adevărate”, în sensul tradițional, de istorie politică-evenimentială, al cuvântului. Avem puține șanse de a cunoaște vreodată, cu certitudine, numele, limba, amănuntele vieții cotidiene, materiale și spirituale, ori personalitățile marcante ale populațiilor, care au creat civilizațiile străvechi. Preistoria rămâne, astfel, mai degrabă, o istorie a vechilor civilizații, reconstituite pe baza vestigiilor acestora, păstrate până astăzi, și prin comparație cu societățile “primitive”, sau cu unele elemente ale acestora, conservate, mai mult sau mai puțin nealterat, până în contemporaneitate.

Distingem, astfel, următoarele categorii de izvoare:

1. *Monumentele* sunt vestigiile, păstrate până astăzi, ale creației materiale și spirituale ale societăților străvechi. Monumentele, ca rămășițe ale unei lumi îndepărtate, dispărute, sunt izvoare directe, autentice, un “mesaj” al vremurilor preistorice, receptat de știința modernă după unii și sute de mii de ani. Prin monumente înțelegem, înainte de toate, *monumentele arheologice*, scoase la iveală și studiate de arheologi. Monumentul nu trebuie confundat cu monumentalul. În sens de izvor arheologic, monument este nu numai o construcție grandioasă, impunătoare (o fortificație sau un monument funerar, de pildă), ci și o modestă lamă de silex, un vas sau alt obiect de lut, o fibulă de bronz ori un cuțit de fier. Vestigiile arheologice pot fi clasificate după diferite criterii. Distingem, în general, monumentele fixe (așezări, necropole/morminte, depozite/tezaure, arta rupestră etc.) și inventarul mobil (unelte, arme, obiecte de uz casnic, statuete antro- și zoomorfe, podoabe etc.). Aceste vestigii pot fi descoperite întâmplător sau în urma unor recunoașteri arheologice, tradiționale, ori a unor prospecțiuni arheologice “moderne” (terestre, subacvatice, aeriene). Informații mai complete și mai complexe despre un anumit fenomen al Preistoriei nu pot fi obținute însă decât prin săpături arheologice, care scot la iveală nu numai noi vestigii, ci pun în lumină și contextul căruia acestea îi aparținuseră odinioară. Desigur, și săpătura reprezintă doar o etapă a cercetării care continuă, apoi, în laborator, prin investigarea descoperirilor, analizarea observațiilor făcute pe teren și prin interpretarea arheologică-istorică, în ansamblu, a rezultatelor obținute.

Pentru a distinge diferitele populații preistorice, contemporane sau care s-au succedat într-un anumit spațiu, și al căror nume nu ne este cunoscut, arheologia operează cu conceptul de *cultură*. Cultura arheologică este definită pe baza trăsăturilor specifice ale vieții materiale și spirituale (tipuri de așezări și locuințe, rit și ritual funerar, inventar mobil etc.), așa cum pot fi deslușite

din vestigiile descoperite, trăsături ce individualizează populația respectivă de altele, creatoare ale altor culturi.

O cultură definită arheologic, specifică unui spațiu geografic și unei perioade de timp determinate, corespunde unei unități socio-umane mai mici sau mai mari (trib, uniune de triburi, populație/populații). În lipsa izvoarelor scrise, este mult mai greu, dacă nu chiar imposibil de stabilit, în ce măsură creatorii unei culturi arheologice pot fi identificați și cu o comunitate etno-lingvistică.

O cultură arheologică este, fără îndoială, doar o umbră palidă a culturii vii, de odinioară, pe care o reprezintă doar parțial în funcție de ceea ce s-a păstrat și a ajuns să fie cunoscut. Potrivit unor evaluări, vestigiile păstrate, ce *ar putea*, virtual, să fie scoase la iveală, prin mijloacele arheologiei, reprezintă cca. 15% din ansamblul monumentelor existente cândva al civilizațiilor de altă dată. Ceea ce se cunoaște realmente, în urma descoperirilor întâmplătoare și a cercetărilor arheologice, este doar o fracțiune a acestui procent. Se păstrează, în general, doar materialele anorganice, cele organice (lemnul, pielea, țesăturile etc.) fiind perisabile și se conservă, de obicei, doar în condiții speciale. Această imagine este incompletă și în sensul că nu toate aspectele vieții reale, de odinioară, au aceeași șansă de a putea fi reconstituite: cea mai mare parte a vestigiilor arheologice pune în lumină creația materială a unei comunități preistorice, datele referitoare la spiritualitatea și la viața socială sunt mult mai rare, de obicei indirecte și dificil de interpretat. (A se vedea, de pildă, discuțiile cu privire la statuetele și alte reprezentări antro- și zoomorfe ca manifestări ale credințelor religioase și/sau ale artei, ori controversile în interpretarea depunerilor, a depozitelor și tezaurelor, ca act religios, ca dovadă a acumulării de bunuri și a diferențierii sociale, ori ca argumente pentru existența unor momente de criză, când oamenii s-au străduit să-și ascundă valorile).

În sfârșit, vestigiile făcând parte dintr-un ansamblu arheologic oferă o imagine statică, “încrămenită” în momentul în care, de pildă, o așezare a fost distrusă sau părăsită ori în care a fost amenajat și apoi închis un mormânt. Dinamica proceselor, “filmul” evoluției istorice pot fi reconstituite prin “punerea în mișcare” a acestor imagini, prin compararea ansamblurilor arheologice succesive.

Vorbind despre monumente, avem în vedere nu numai vestigiile arheologice, în sensul strict al cuvântului, ci și rămășițele omenești, de animale și de plante, descoperite întâmplător sau în săpături, studiate de ramuri speciale ale paleontologiei, antropologiei, zoologiei și botanicii. Osemintele fosile ale omului și strămoșilor săi direcți, studiate de paleontologie și paleoantropologie, constituie izvorul principal în reconstituirea procesului antropogenezei, încheiat la sfârșitul Pleistocenului. Rămășițele animale și vegetale, studiate de paleozoologia și paleobotanica fac posibilă reconstituirea faunei și florei (și, indirect, a oscilațiilor climatice) în diferitele etape ale Pleistocenului și, implicit, a mediului ambiant în care a evoluat omul în cursul epocii paleolitice, în diferitele regiuni ale globului. Prin studiul antropologic (și paleopatologic) al scheletelor omului modern, poate fi stabilit sexul, vârsta, cauza morții și existența unor maladii, oferindu-se prețioase date paleodemografice despre creatorii diferitelor civilizații ce au evoluat în Holocen. Mai mult, precizarea trăsăturilor rasiale poate contribui, uneori, și la elucidarea originii și apartenenței etnice ale acestor civilizații. Determinarea osemintelor de animale,

a macro– și microresturilor vegetale, descoperite în asociere cu vestigiile diferitelor culturi preistorice, permite specialiștilor în arheozoologie, arheobotanică și palinologie să reconstituie condițiile ecologice în care au evoluat aceste culturi, precum și formele de economie, modul de subzistență (prin cules, vânătoare, cultivarea plantelor, creșterea animalelor) a diferitelor comunități.

În fine, nu pot fi neglijate nici monumentele de limbă, studiate de lingvistică. Limbile “moarte” (dintre care unele cunoscute doar fragmentar), dar și cele vii, conțin numeroase elemente străvechi pe baza cărora specialiștii în lingvistica comparată încearcă să reconstituie originea și dezvoltarea limbii/a limbilor, diferențierea marilor familii lingvistice. Legăturile dintre diferitele limbi aruncă o lumină și asupra contactelor dintre diferitele societăți, inclusiv preistorice. Terminologia privitoare la flora și fauna, la diferite materii prime, unelte și arme, ori la rudenie, instituții și structuri sociale păstrează unele elemente arhaice, care pot fi utilizate ca surse în reconstituirea unor stări și procese (pre)istorice, inclusiv de etnogeneză.

2. *Relicvele*. Societățile “înapoiate” care nu au realizat saltul spre “civilizație”, spre cultura scrisă, urbanism și statalitate, păstrându-și traiul de vânători – culegători sau cultivatori de plante și crescători de animale primitive, unele ajungând, eventual, să cunoască și prelucrarea metalelor, pot ilustra, mai mult sau mai puțin autentic, diferitele epoci ale preistoriei. Tasmanienii, de pildă, în momentul descoperirii lor trăiau în comunități mici, de până la 50 de indivizi, singura formă de diviziune a muncii fiind cea după sex și vârstă. Ei și-au asigurat subzistența prin cules, pescuit și vânătoare cu arme simple: ciomege și sulite de lemn, cu vârful întărit în foc. Nu cunoșteau arcul și, după cât se pare, nici armele compuse, prevăzute cu mâner. Folosind termenii periodizării arheologice, acest stadiu nu depășește acela de paleolitic, în timp ce australienii, având instituții sociale complexe și o gamă largă de unelte de piatră ce evoluează spre microlitism, “au ajuns” în mezolitic. Băștinașii din Noua Guinee și Oceania au devenit cultivatori de plante și crescători de animale “neolitici”, iar unele populații “primitive” din Africa au reușit să practice chiar metalurgia fierului, pentru a da doar câteva exemple. Populațiile “primitive” sau “naturale”, contemporane civilizațiilor moderne, și socotite drept relicve ale timpurilor preistorice, studiate de etnografi, pot deveni, prin comparație surse ale cunoașterii societăților străvechi. Această categorie de izvor devine deosebit de utilă în cunoașterea acelor aspecte ale vieții preistorice, care se întrupează doar indirect și în mică măsură în vestigiile arheologice sau care nu pot fi deduse decât în mod excepțional din acestea. Avem în vedere, în primul rând, ceea ce ține de structurile sociale, de credințele și practicile religioase, de obiceiurile și morală, dar și cunoașterea tehnicilor de producere, a funcției și a modului de utilizare a diferitelor obiecte și instalații.

3. *Supraviețuirile* au fost puse în evidență pentru prima dată de etnologul englez Edward B. Tylor în *Primitive Culture* (Cultura primitivă, 1871), lucrare în care consideră, printre altele, că superstițiile sunt rămășițe vii (*survival*) ale unor culturi apuse. Prin supraviețuirile înțelegem, deci, urmele, rămășițele stărilor materiale și spirituale străvechi ale omenirii, păstrate în compartimentul și mentalitatea societăților “civilizate”, “omul primitiv ce trăiește în noi”, după cum s-a exprimat etnologul italian Giuseppe Cocchiara

(*Storia del folklore in Europa* – Istoria folclorului european, 1954 Vezi și idem, *L'eterno salvaggio. Presenza e influsso del mondo primitivo nella cultura moderne* – Eternul sălbatec. Prezența și influența lumii primitive asupra culturii moderne, 1961). Este vorba de elementele ce supraviețuiesc în cultura populară, în arta, arhitectura, meșteșugurile, în credințele, datinile și tradițiile populare, cu deosebire în obiceiurile legate de momentele cele mai importante ale vieții (nașterea, nunta, moartea) Supraviețuirile nu se limitează, însă, la cultura populară, în sensul strict al cuvântului, ci sunt prezente, sub învelișul normelor morale și de comportament, dobândite prin educație, și în psihicul, în mentalitatea și în manifestările, uneori involuntare, ale omului cultivat. Asemenea supraviețuiri ale unor stări “primitive” au putut fi relevate în sânul tuturor civilizațiilor, începând cu cea antică și terminând cu cea contemporană, datorită studiilor din domeniul istoriei culturii, al sociologiei, etnologiei și folclorului. Din îmbinarea datelor referitoare la cultura populară, încă vie, cu datele arheologiei, în vederea reconstituirii unor stări de altă dată, preistorice, s-a născut un domeniu de cercetare modern, interdisciplinar, *etnoarheologic*.

4. Măsura în care *izvoarele scrise* pot fi luate în considerație în studiul Preistoriei, a fost discutată în legătură cu conceptul de protoistorie. La cele menționate atunci, am putea adăuga, în legătură cu ceea ce am numit mai sus *relicve*, și jurnalele de călătorie, memoriile și rapoartele exploratorilor și misionarilor despre populațiile băștinașe din teritoriile nou descoperite, lucrări care înregistrează, mai mult sau mai puțin fidel, stările încă nealterate ale acestor populații de contactul lor cu civilizația europeană. În ceea ce privește *supraviețuirile*, sunt demne de menționat în acest context cercetările întreprinse asupra culturii populare, mai ales culegerea și editarea de către folcloriști a diferitelor genuri ale literaturii populare, conținând multe elemente arhaice. În privința valorificării surselor mai vechi, se remarcă cercetările deja menționate ale lui Bachofen, bazate pe studiul izvoarelor literare antice. Un deschizător de drumuri în acest domeniu a fost și filologul și etnologul englez James George Frazer (1854-1941). Bun cunoscător (și chiar editor) al autorilor antici el a îmbinat datele extrase din izvoarele literare orientale și greco-romane cu datele etnologiei și folclorului în străduința sa de a reconstitui mentalitatea “primitivă” și supraviețuirea unor elemente ale acesteia (vezi: *Golden Bough*, trei ediții între 1890-1915, ultima în 12 volume; în l. română: *Creanga de aur*, 1-4, București, 1980, și *Folklore in the Old Testament*, 1918, în l. română: *Folclorul în Vechiul Testament*, București, 1995).

Categoriile de izvoare, discutate mai sus, au jucat un rol diferit în cursul evoluției științei preistorice. După cum am arătat în capitolul referitor la istoricul cercetărilor, încercările de reconstituire a societăților primitive sau bazat, la început, în principal, pe comparațiile etnografice, în sensul larg al cuvântului, altfel spus pe ceea ce am numit mai sus *relicve* și *supraviețuiri*, și, într-o anumită măsură, pe *izvoarele scrise*. O dată cu dezvoltarea arheologiei, a arheologiei preistorice în deosebi, ponderea monumentelor în studierea epocilor îndepărtate devine din ce în ce mai mare, astfel încât vestigiile păstrate din vremurile preistorice constituie astăzi principalul izvor al istoriei societății primitive. Desigur, nici preistoria modernă nu neglijează celelalte categorii de izvoare, și există autori, mai ales în lumea anglo-saxonă, care acordă în lucrările lor spații relativ largi datelor etnografice sau includ chiar capitole despre viața populațiilor “naturale” actuale, spre a ilustra viața omului

preistoric (vezi, de pildă, Grahame Clark, *World Prehistory* – Preistoria lumii, 1969; John Waechter, *Man before History* – Omul înainte de istorie, Lausanne, 1976). Alți specialiști sunt mai rezervați, și în lucrările lor se sprijină exclusiv pe izvoarele directe, arheologice, chiar dacă este vorba de tratarea artei sau a religiei (vezi, de exemplu, Hermann Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte* – Tratat de preistorie, în mai multe volume, din 1968; André Larov-Gourhan, *Préhistoire de l'art occidental* – Preistoria artei occidentale, 1965; *Les religions de la préhistoire. Paleolithique* – Religiiile preistorice. Paleoliticul, 1983). Rezervele acestor specialiști sunt justificate, dacă avem în vedere distanța mare de timp care îi desparte pe oamenii preistorici de primitivii actuali, modificările intervenite în traiul și mentalitatea acestora din urmă ca rezultat al contactelor lor cu societățile moderne.

După cum am semnalat deja, există, totuși, domenii ale vieții preistorice care numai cu greu ar putea fi cunoscute numai pe baza vestigiilor arheologice. Avem în vedere, mai ales, structurile sociale și spiritualitatea, dar ar putea fi menționate și tehnicile de prelucrare a diferitelor materiale, funcția și modul de folosire a unor obiecte și instalații etc. În aceste cazuri este justificată recurgera, cu prudență, la analogiile etnografice. Nu este întâmplător că, în ultima vreme, coexistă “pașnic” două domenii moderne de cercetare, aparent opuse, dar în realitate având multe elemente comune: arheologia experimentală și etnoarheologia.

Metodele de cercetare a istoriei societății primitive sunt determinate de natura izvoarelor folosite. Întrucât izvorul principal în studiul Preistoriei îl constituie monumentele, metodele fundamentale de cercetare a istoriei societății primitive sunt cele ale arheologiei și ale disciplinelor conexe, care au ca obiect diferitele vestigii lăsate de om. Aceste metode vor fi prezentate mai pe larg în cursul de Introducere în arheologie, aici ne mulțumim cu o scurtă trecere în revistă a lor. Vom încerca să explicăm, totuși, câteva metode de datare, a căror cunoaștere este necesară pentru înțelegerea capitolelor următoare ale cursului.

Dacă avem în vedere desfășurarea cercetărilor arheologice, primul pas îl constituie identificarea (detectarea) așezărilor, necropolelor sau a unor monumente izolate prin prospecțiuni terestre (geofizice, geochimie ori prin “periegeze” tradiționale), prin fotografieri aeriene și cercetări subacvatice. Odată localizate, siturile pot fi cercetate prin săpături arheologice de diferite tipuri, cu respectarea unei metodologii ce s-a perfecționat și se perfecționează mereu. Specificul cercetării unui monument arheologic față de cercetarea altor categorii de izvoare istorice este irepetabilitatea: prin săpătură se distruge monumentul cercetat. Rezultă de aici marea responsabilitate a arheologului de a observa și înregistra (în jurnalul de săpătură, în desene de planuri și profile, fotografii, benzi video etc.) toate detaliile cu privire la obiectivele fixe și la condițiile de descoperire a inventarului mobil, colectat integral și pe complexe. După săpătură, descoperirile sunt supuse unor investigații de laborator (petrografice, metalografice, traseologice, ș.a.) pentru a determina materia primă, compoziția și originea ei, tehnicile de prelucrare a diferitelor obiecte de piatră, ceramică, metal etc. Pentru critica și interpretarea descoperirilor și observațiilor, făcute pe teren, se apelează la metodele tipologică, comparativă, cronologică (cartografică), folosind, astăzi, și variantele informatizate ale acestora. Rămășițele omenești, ca și resturile animale și vegetale, descoperite

în cursul săpăturilor, sunt investigate și interpretate de specialiștii în antropologie, arheozoologie și arheobotanică, prin metodele de cercetare proprii acestor domenii științifice, concluziile finale fiind formulate în colaborare cu specialiștii în preistorie.

Pentru stabilirea cronologiei relative (care arată raportul de posterioritate – anterioritatea ori sincronismul dintre două sau mai multe fenomene), alături de metodele menționate mai sus, fundamentală este metoda stratigrafică, preluată din geologie. În arheologie distingem stratigrafia verticală și orizontală (în funcție de supra– sau juxtapunerea unor vestigii care se succed în timp), la care se adaugă și stratigrafia comparată. Cronologia absolută (exprimată în milenii, secole, decenii, ani și chiar zile, în funcție de precizia cu care sunt cunoscute evenimentele petrecute în trecut) poate fi stabilită pe mai multe căi. Cea tradițională este așa numita cronologie de contact sau cronologia istorică: datarea unui ansamblu de descoperiri, de vârstă necunoscută, pe baza contactelor, directe sau indirecte, cu o civilizație a cărei cronologie absolută a fost deja elaborată în mod satisfăcător. (De pildă, cronologia absolută a epocii mijlocii a bronzului din Europa, inclusiv din România, a fost elaborată, în principal, pe baza legăturilor ce puteau fi stabilite cu lumea miceniană). Există, apoi, o sumedenie de metode “moderne” de datare, cum ar fi cronologia varvelor (elaborată de suedezul G. de Geer), bazată pe numărarea depunerilor anuale de mâl (“varve”) stratificate pe fundul mărilor și lacurilor. Aceste sedimente s-au format din apele rezultate în urma topirii ghețarilor, putând fi datat, astfel, procesul de retragere spre nord a calotei glaciare la sfârșitul Pleistocenului și începutul Holocenului. Alte metode de datare se bazează pe anumite proprietăți fizice și chimice ale descoperirilor: conținutul în fluor sau în alte elemente și substanțe al oaselor, termoluminescența și magnetismul termoremanent al obiectelor de lut ars. În ultimele decenii au început să fie aplicate pe scară largă metodele radiometrice, bazate pe fenomenul radioactivității. Pentru datarea rămășițelor hominidelor timpurii și a procesului de antropogeneză, în general, s-a dovedit deosebit de utilă metoda potasiu-argon (^{40}K – ^{40}Ar). Izotopul radioactiv ^{40}K în urma dezintegrării se transformă în izotopul ^{40}Ar (timpul de înjumătățire a ^{40}K este de $1,3 \times 10^9$ ani). Pe baza proporției între ^{40}K și ^{40}Ar în rocile și substanțele de origine vulcanică se poate calcula timpul care a trecut de la ultima răcire a acestora. Prin această metodă nu se datează, deci, în mod direct, urmele omului și ale activității sale, ci depunerile geologice în care se găsesc aceste rămășițe.

O altă metodă radiometrică, cu o largă utilizare și în preistoria europeană este datarea prin radiocarbon (^{14}C , C-14). Acest izotop al carbonului, prezent în cantități infime în toate organismele vii, începe să se descompună în momentul morții organismului respectiv. (Timpul de înjumătățire este de 5730 ani). Măsurând, de pildă, concentrația de ^{14}C , existentă într-o mostră de cărbune de lemn sau os, prelevată dintr-un complex arheologic, se poate stabili timpul care a trecut de la momentul în care a fost tăiat copacul sau a murit animalul sau omul, din organismul căruia provine mostra. Acest răstimp este calculat în “ani-radiocarbon” b.p. (before present = înainte de prezent; prezentul însemnând anul 1950 d.Hr.) sau b.c. (scăzând 1950 din data b.p.). Datorită oscilațiilor care au existat în cursul mileniilor în conținutul de ^{14}C al atmosferei și al organismelor vii, durata anilor-radiocarbon este variabilă și nu corespunde duratei anilor calendaristici (astronomici).

Corectarea datelor exprimate în ani-radiocarbon și transformarea lor în ani calendaristici se numește *calibrare* și se face prin măsurarea concentrației ^{14}C a unor mostre de vârstă cunoscută. Acestea sunt, de regulă, mostre de lemn, datate prin metoda dendrocronologiei, bazată pe numărarea inelelor de creștere anuale ale copacilor. Datările radioactive calibrate se exprimă în ani B.C. și A.D. sau Cal B.C. și Cal. A.D. (B.C. = before Christ, î.Hr. sau î.e.n.; A.D. = Anno Domini, d.H. sau e.n.) și corespund anilor calendaristici, putând fi comparate, prin urmare, cu datele cronologiei istorice.

Încheiem acest capitol prin a remarca, încă odată, ceea ce am încercat să demonstrăm în paginile anterioare: strânsa legătură a preistoriei cu alte discipline, atât din domeniul științelor naturii cât și din cel al științelor socio-umane. Reconstituirea trecutului îndepărtat al omenirii este posibilă numai în acest spirit interdisciplinar și de cercetare în colaborare, în echipă.

Întrebări recapitulative

1. Care este rolul diferitelor categorii de izvoare în studiul preistoriei?
2. Cu ce alte domenii științifice colaborează preistoria?

UI4. DE LA ISTORIA NATURALĂ LA ISTORIA OMULUI. CRITERIILE UMANITĂȚII.

Istoria omenirii începe cu apariția omului, cu procesul lung al antropogenezei, în cursul căruia se naște o ființă nouă, deopotrivă biologică și socială, înzestrată cu conștiință de sine. Istoria omului continuă, astfel, istoria naturii, mai mult, este, într-un fel, o parte a istoriei naturii. Se poate afirma, pe bună dreptate, că preistoria face legătura între istoria naturală și istoria societății umane. Pentru a înțelege această legătură este necesară, pe de o parte, raportarea istoriei omului la istoria Terrei, la erele geologice, iar pe de altă parte precizarea locului omului în lumea vie.

4.1. Terra la sfârșitul Terțiarului și în Cuaternar. Elemente de geocronologie.

Vârsta Terrei este apreciată la aproximativ 4,5 milioane de ani. Formele cele mai elementare ale vieții au apărut în urmă cu cca. 3 milioane de ani, în perioada numită Proterozoic a primei ere geologice, Precambrianul. Urmează apoi erele geologice numite Paleozoic (Primar), Mezozoic (Secundar) și Neozoic (cuprinzând Terțiarul și Cuaternarul) în care apar, treptat, formele superioare ale lumii vegetale și animale.

În cursul Terțiarului, care a început în urmă cu aproximativ 65 MA (milioane de ani), înfățișarea Terrei s-a apropiat din ce în ce mai mult de cea de astăzi. Se ridică Pirineii, Munții Apenini, Alpi, Carpați; Caucaz, Himalaya, Atlas, Cordilieri, Anzi etc., se răspândesc angiospermele și mamiferele încep să domine uscatul. Apar simienii (maimuțele) care în partea a doua a Terțiarului, în Neogen, împărțit în Miocen (26-7 MA) și Pliocen (7-2 MA), evoluează spre forme superioare de Hominoide (sau Antropoide), printre care se găsesc și strămoșii strămoșilor direcți ai omului.

Datațiile menționate sunt orientative, căci există încă deosebiri de păreri în rândul specialiștilor în ceea ce privește criteriile de delimitare (și implicit de datare) a diferitelor ere, perioade, faze și etape ale istoriei Pământului. Vom utiliza, și în continuare, termenii cronologici ai aceluiași sistem, la care ne-am referit mai sus, agreat de o bună parte a specialiștilor, rotunjind, uneori, datele, spre a putea fi mai ușor reținute.

Având în vedere diferite criterii (climatică, paleontologică – inclusiv de paleontologie umană –, culturale și geofizice, se admite astăzi că trecerea de la Terțiar la Cuaternar se produce în cursul perioadei numite Villafranchian. Villafranchianul inferior este sincronizat cu Neogenul superior (deci cu Terțiarul final, Pliocenul în principiu). Villafranchianul superior, echivalent cu Calabrianul, marchează deja începutul primei mari perioade a Cuaternarului, Pleistocenul. (A doua parte, mult mai scurtă, a Cuaternarului este Holocenul, actualul geologic).

Se apreciază că trecerea de la Terțiar la Cuaternar (sau de la Pliocen la Pleistocen, de la Villafranchianul inferior la cel superior) a avut loc acum cca. 1,8-2 MA. Acest moment este semnificativ nu numai din punct de vedere geologic sau paleontologic dar și după criteriile Preistoriei: aceasta este datarea, obținută prin metoda potasiu-argon, pentru stratul I de la Olduvai (Tanzania), în care au fost descoperite rămășițele unui australopitec

(*Zinjanthropus*), ale celui mai vechi reprezentant al genului *Homo* (*Homo habilis*) și cele mai vechi tipuri de unelte de piatră, create de om, aparținând așa numitei culturi de prund. Acest moment este semnificativ și dacă avem în vedere un fenomen fizic universal, paleomagnetismul, căci el corespunde cu debutul evenimentului magnetic Olduvai, cu polaritate normală, de scurtă durată (cca. 0,2 MA), în cadrul îndelungatei perioade magnetice Matuyama cu polaritate inversă de la cea normală, cuprinzând mai multe asemenea “evenimente”. (În cazul polarității normale se găsește în emisfera nordică.) Fără să putem insista asupra acestui fenomen, este necesar să menționăm că în perioada premergătoare schimbării polarității intensitatea câmpului magnetic terestru începe să scadă treptat; în perioada inversiunii intensitatea câmpului magnetic poate să ajungă la 20% sau chiar mai puțin a valorii obișnuite, ca apoi să crească treptat din nou. Câmpul magnetic terestru constituind un “scut” de apărare împotriva radiației cosmice, într-o perioadă cu câmp magnetic scăzut expunerea Pământului la radiații este mărită, ceea ce ar putea să ducă la înmulțirea mutațiilor biologice, producându-se în felul acesta “salturi” în procesul evoluției. După opinia altor specialiști, corelația între inversiunile polilor magnetici și salturile evolutive este mai complexă, indirectă, mijlocită prin schimbările climatice. Observațiile privitoare la corelația între paleotemperatura și intensitatea câmpului magnetic terestru par a demonstra, astfel că unui climat mai rece îi corespunde un câmp magnetic cu intensitate mărită. Or, perioada plio-pleistocenă, de care ne ocupăm, în care s-a desfășurat procesul antropogenezei, se caracterizează prin importante oscilații climatice.

Alternarea unor perioade cu climă rece și precipitații abundente cu altele, mai calde și uscate s-a manifestat prin alternarea perioadelor glaciare și interglaciare (în zonele cu climă temperată), respectiv, pluviale și interpluviale (în regiunile cu climă caldă).

Glaciațiunile s-au extins și în zonele montane, la altitudini de peste 2000m. În 1905, A. Penck a demonstrat existența în Alpii Bavarezi urmele a patru glaciațiuni succesive, Günz, Mindel, Riss și Würm, denumite după afluenții din dreapta Dunării superioare. Ulterior, au fost identificate alte două glaciațiuni mai vechi, Donau (de către Eberl, în 1930) și Biber (de către Schaefer, în 1956). Între aceste glaciațiuni se interpun interglaciațiunile Biber-Donau, Donau-Günz, Günz-Mindel, Mindel-Riss și Riss-Würm. Și în cadrul glaciațiunilor au existat oscilații climatice: perioade mai scurte, reci, numite stadii, alternându-se cu altele, mai calde, numite interstadii, și notate cu cifre romane (de pildă: stadiul Würm I, interstadiul Würm I-II).

Urmele unor fenomene glaciare au fost descoperite și studiate și în alte părți ale lumii (Europa de nord, Siberia, continentul american, Noua Zeelandă etc.), pentru fiecare fiind elaborate sisteme speciale de cronologie. Spre a putea stabili raporturile temporale între diferite fenomene geologice, paleontologice ori arheologice din zone uneori îndepărtate, ca bază de referință se folosește, în general, prin consens, sistemul alpin, cu toate că sincronizarea fenomenelor glaciare din diferitele regiuni ale globului prezintă, de multe ori, serioase dificultăți.

Se admite că primele două glaciațiuni, Biber și Donau, care marchează începutul răcirii climatului, aparțin încă Terțiarului, respectiv Pliocenului, și marchează etape ale Villafranchianului (inferior). Potrivit estimărilor actuale, glaciațiunea Biber debutează acum 4-5MA și este urmată de interglaciațiunea

Biber-Donau. Glaciațiunea Donau este datată între aproximativ 2,4 și 2/1,8 MA. Această perioadă, a Villafranchianului, este vremea în care apar în Africa răsăriteană și de sud hominidele timpurii, australopitecinele, iar către sfârșitul intervalului, chiar și cei mai vechi reprezentanți ai genului *Homo* (*Homo habilis*).

Prima parte a Cuaternarului, Pleistocenul, adevărata epocă a antropogenezei și a nașterii culturii umane, este împărțit în trei perioade, fiecare cuprinzând un număr de glaciațiuni și interglaciațiuni, după cum urmează:

Pleistocenul inferior

- Interglaciațiunea Donau-Günz, 1,8/2-1,2 MA
- Glaciațiunea Günz (I-II-III), 1,2-0,70 MA

Pleistocenul mijlociu

- Interglaciațiunea Günz-Mindel, 700.000-620.000
- Glaciațiunea Mindel (I-II), 620.000-380.000
- Interglaciațiunea Mindel-Riss, 380.000-280.000
- Glaciațiunea Riss, 280.000-120.000

Pleistocenul superior

- Interglaciațiunea Riss-Würm, 120.000-70.000
- Glaciațiunea Würm (I-II-III-IV), 70.000-12.000 B.P./10.000 B.C.

Pleistocenul, cu oscilațiile climatice schițate mai sus, corespunde epocii paleolitice, în cursul căreia se desăvârșește procesul antropogenezei și omul, părăsind “leagănul african”, va lua în stăpânire întreg spațiul locuibil al globului pământesc: mai întâi Lumea Veche, din Europa până în Asia de sud-est, încă în Paleoliticul inferior (*Homo erectus*), iar apoi, în Paleoliticul superior. Australia și continentul american (*Homo sapiens*).

Spre a rezuma: la sfârșitul Pliocenului și în cursul Pleistocenului au loc schimbări importante în clima Pământului. Datorită tendinței de răcire a climei, în Antartica se acumulează mari cantități de gheață, apărând și calota glaciară a Arcticii, care, în fazele mai reci ale Pleistocenului, va coborî până în nordul Eurasiei și al continentului american. În regiunile tropicale și subtropicale, perioadelor glaciare le corespund intervale mai reci și umede, ploioase, numite perioade pluviale. În aceleași regiuni, perioadelor interglaciare, de încălzire a climei, le corespund perioadele interpluviale uscate caracterizate prin extinderea deșerturilor și savanelor. În perioadele glaciare climatul a devenit mult mai sever față de cel de astăzi, temperatura medie anuală putând coborî, în regiunile cu climă temperată, sub -4°C . În perioadele interglaciare condițiile de climă au fost, în general, asemănătoare cu cele de astăzi, temperaturile medii putând fi chiar mai ridicate decât cele actuale.

Este necesar să atragem atenția asupra unor deosebiri în ceea ce privește înfățișarea Terrei în Pleistocen, în comparație cu harta de geografie fizică a lumii actuale. Fără a intra în detalii, este de reținut că în perioadele de maximă extindere a ghețarilor aceștia s-au extins asupra unei importante părți a Europei septentrionale: sudul Angliei, Olanda, Belgia, nordul Germaniei și Poloniei de astăzi. Până în Pleistocenul mijlociu insulele ce constituie Marea Britanie de astăzi erau unite cu teritoriul actual al Franței. Mai mult, în anumite momente Scoția, prin intermediul Islandei, a fost unită cu Groenlanda, formând un “prag continental”, o barieră în calea curentului Golf, cald, contribuind la răcirea climei în nord-vestul Europei în Pleistocenul inferior. Marea Baltică, ca

și o parte a Mării Nordului, nu au existat la începutul Cuaternarului, astfel că, de pildă, Tamisa, a fost, în această vreme, un afluent al Rinului.

În Mediterana occidentală, strâmtoarea Gibraltar se formase deja în Pliocen, Africa fiind despărțită, prin urmare, în această regiune, de Europa. Marile insule din această parte a Mediteranei au fost unite, la începutul Pleistocenului, ori cu Europa de sud (Corsica), ori cu Africa (Sicilia, Malta). Alte insule de astăzi au fost unite, în timpul regresiunilor marine (scăderea nivelului apei oceanelor), cu Peninsula apenină.

Inițial, Marea Roșie despărțea Africa de Asia, istmul de Suez apărând mai târziu. Se explică, astfel, izolarea Africii în Pliocen și la începutul Pleistocenului.

În Asia răsăriteană și de sud-est, Japonia, ca și insulele indoneziene, au fost “lipite” de continentul asiatic, ceea ce a permis răspândirea pe uscat a lui *Homo erectus* (după vechea denumire: *Pithecanthropus erectus*) până în actuala insulă Jawa. În Pleistocenul superior (în cursul glaciațiunii Würm, căreia îi corespunde, în America de Nord, glaciațiunea Wisconsin), datorită regresiunilor marine, actuala strâmtoare Behring a devenit, de mai multe ori, un “pod” de legătură între nord-estul Asiei și nord-vestul Americii (Alaska), ceea ce a permis trecerea pe uscat a lui *Homo sapiens* din Lumea Veche în Lumea Nouă.

Până în Pliocen, America de Nord și de sud au fost despărțite și au avut o evoluție separată. De la începutul Pleistocenului, istmului de Panama asigură legătura între cele două Americi, flora și fauna devenind, în general, asemănătoare.

Australia, ca și Noua Zeelandă și Tasmania (care au format, împreună, în cursul regresiunilor marine, un continent unic, numit Australia Mare), a fost izolată, ca și astăzi, în tot timpul Neozoicului, ceea ce explică supraviețuirea aici, până astăzi, a unor specii de plante și animale arhaice, dispărute în alte regiuni ale globului. Datorită poziției sale geografice, Australia a putut fi atinsă doar pe cale maritimă: navigatorii paleolitici, venind dinspre sud-estul Asiei, au trebuit să parcurgă, cu ambarcațiunile lor primitive, o distanță de cca. 70 km. Izolarea Australiei, inclusiv a populației sale, a contribuit, fără îndoială, la menținerea aici, până în timpurile moderne, a unor societăți “primitive”.

După cum s-a menționat deja, Cuaternarul cuprinde Pleistocenul și Holocenul. De vreme ce Pleistocenul coincide cu quasi-totalitatea Cuaternarului, înglobând marile perioade glaciare, îndelungata epocă paleolitică și cea a omului fosil, Holocenul desemnează timpurile subactuale și actuale și corespunde, după unii, perioadei “post-glaciare”, iar după alți specialiști unui început de nouă perioadă interglaciară. În acest scurt interval, de cca. zece milenii, omul modern a parcurs toate epocile istorice, de la mezolitic până la contemporaneitate.

Din punct de vedere ecologic, trăsătura determinantă a Holocenului este încălzirea climei, fenomen global ce nu exclude existența unor oscilații climatice, care și-au avut influența lor asupra evoluției istorice. Creșterea temperaturii va determina retragerea calotelor glaciare spre regiunile polare, eliberându-se de ghețari suprafețe importante, ce devin locuibile. În urma topirii unor imense cantități de gheață, va crește nivelul oceanului mondial și se modifică conturul uscatului. Se schimbă flora și fauna; tundra este înlocuită de

păduri întinse, unele animale de climă rece dispar (mamutul, de pildă), altele, ca renul, se retrag spre nord.

Limita între Pleistocen și Holocen este marcată, în opinia celor mai mulți specialiști, de sfârșitul ultimei mari perioade glaciare, urmată de prima însemnată încălzire a climei, corespunzând așa-numitei oscilații Alleröd, stabilită pentru Europa de Nord (11.800B.P./9.800B.C.). Această limită între Pleistocen și Holocen nu corespunde întru totul limitei între ceea ce se numește Tardiglaciuar și Posiglaciuar. Este evident că încălzirea climei și retragerea spre nord a ghețarilor a însemnat un proces mai îndelungat, care marchează perioada glaciuară târzie. Geologii admit că acest Tardiglaciuar a continuat și peste oscilația Alleröd, până la sfârșitul perioadei numite Dryas recent din aceeași cronologie stabilită pentru Europa de Nord (10.200 B.P./8.200 B.C.). Există, prin urmare, un decalaj de cca. 1.600 de ani între limitele convenționale Pleistocen/Holocen, pe de o parte, și Tardiglaciuar/Postiglaciuar, pe de altă parte.

Pentru Holocen (mai exact, pentru “postiglaciuar”) se disting următoarele perioade climatice:

Preboreal (rece și uscat), 8.200-6.800 B.C.

Boreal (cald și uscat), 6.800-5.500

Atlantic (cald și umed), 5.500-2.800/2.500

Subboreal (cald și uscat), 2.800/2.500-800/700

Subatlantic (rece și umed), după 800/700 B.C.

Preborealul și Borealul corespunde, în cea mai mare parte, Mezoliticului (Epipaleoliticului) european, epocă ce a început mai devreme în Orientul Apropiat, unde efectele încălzirii climei s-au manifestat mai de timpuriu. Atlanticul (considerat ca *optimum climatic* postiglaciuar), cu clima sa favorabilă practicării agriculturii, este principala perioadă de răspândire a neoliticului dinspre centrele egeeo-anatoliene în Europa. Climatul secetos al Subborealului, ca și răcirea climei în Subatlantic, a provocat, se pare, o anumită criză economică în unele regiuni, cauzând mișcări de populații. Subborealul și Subatlanticul corespund epocii bronzului și epocii fierului în Europa și depășirii stadiului preistoric în Orientul Apropiat și Egeea, prin apariția și dezvoltarea în această parte a lumii a primelor formațiuni statale.

4.2. Locul omului în natură.

Specia umană a fost denumită de Carl Linné (1707-1778) *Homo sapiens* și clasificată în Regnul animal. În ceea ce privește poziția sa sistematică, omul face parte din ordinul primatelor, subordinul simienilor, secția catarinelor și suprafamilia antropoidelor sau hominoidelor. Această suprafamilie cuprinde două familii: pongidele (*Pongidae*, maimuțele antropomorfe actuale) și hominidelor (*Hominidae*, omul actual și strămoșii săi direcți). Se presupune că cele două familii s-au dezvoltat dintr-un strămoș comun. Singurul reprezentant al familiei hominidelor este, actualmente, *Homo sapiens sapiens* și toți oamenii din vremea noastră aparțin acestei unice specii și au aceeași origine. (A se vedea cele *Patru declarații UNESCO asupra rasei umane* din 1950, 1951, 1967, 1978).

Dacă avem în vedere și formele fosile, din familia hominidelor au făcut parte, la sfârșitul Terțiarului și în cursul Pleistocenului și următoarele subfamilii, genuri și specii:

1. Este încă discutat, dacă subfamilia ramapitecinelor (*Ramapithecinae*), respectiv reprezentanții genului *Ramapithecus* fac parte din familia hominidelor sau din cea a pongidelor, ori, eventual, este vorba de presupusul strămoș comun al celor două familii.

2. Nu încapе îndoială că subfamilia australopitecinelor (*Australopithecinae*) reprezintă strămoșul direct al genului *Homo*. Rămâne însă deschisă problema, care dintre numeroasele specii de australopitec a dus spre linia evolutivă a omului: *Australopithecus africanus*, *robustus*, *boisei*, *afarensis*, *ramidus*, *anamensis*, *bahrelghazali*?

3. Subfamilia *Homininae* întrunește reprezentanții genului *Homo*. Cea mai veche specie fosilă a acestuia este *Homo habilis*, cunoscut, deocamdată, numai de pe teritoriul Africii. Specia *Homo erectus*, de asemenea originară din Africa, s-a răspândit în toate regiunile locuibile ale Lumii Vechi. Omul de Neandertal (*Homo neandertalensis*) este socotit, tradițional, ca o specie fosilă aparte. Mai recent, a fost clasificat ca o subspecie a lui *Homo sapiens*, sub denumirea de *Homo sapiens neandertalensis*. Indiferent de clasificare, majoritatea specialiștilor este de părere că omul de Neandertal reprezintă o (sub)specie stinsă, fără de urmași. În sfârșit *Homo sapiens*, socotit ca specie, prezintă două forme, una fosilă (*Homo sapiens fossilis*), care a trăit în Pleistocenul superior, și cea actuală (*Homo sapiens recens*), din Holocen. Socotit ca subspecie, spre a-l deosebi de omul de Neandertal, se folosește denumirea de *Homo sapiens sapiens*. Asupra problemelor discutate aici vom reveni mai pe larg în capitolul privind antropogeneza.

4.3 Criteriile umanității. Încercări de definire a omului.

Omul, ca ființă vie, creatoare de civilizație, nu poate fi definit decât pe baza unor criterii deopotrivă biologice și culturale. În diferitele etape ale cercetărilor, aceste criterii au fost luate în seamă în chip diferit. În secolul trecut, și chiar în prima jumătate a secolului nostru, au fost puse în prim plan criteriile biologice, ceea ce se explică și prin faptul că originea și evoluția omului a fost studiată aproape exclusiv de naturaliști – paleontologi, anatomiști, antropologi.

S-a scos în evidență, în special, rolul creierului dezvoltat, condiția unor capacități intelectuale superioare, cum ar fi vorbirea. Au fost luate în considerație, firește, și alte trăsături anatomice cum ar fi dantura de tip uman și poziția verticală, respectiv mersul biped și eliberarea mâinilor. Printre primii care au atras atenția asupra criteriilor culturale se numără Fr. Engels, care a accentuat rolul muncii (prin care înțelegea capacitatea de făurire a uneltelor de piatră) în devenirea omului.

Descoperirea hominidelor timpuri, de tipul australopitecinelor, cu capacitate craniană mică (deci creier nedevelopat) l-a determinat pe antropologul britanic K.P. Oakley să afirme, în 1951, că, indiferent de mărimea creierului, pot fi incluse în rândul Hominidelor acele forme fosile, despre care se poate dovedi că aveau mersul drept și că dantura lor era mai apropiată de cea a omului decât de dantura oricăreia dintre maimuțele antropomorfe actuale (*A definition of man* – O definiție a omului, în *Science News*). Oakley are în vedere, prin urmare, tot criterii biologice (anatomice), dar fără a mai pune în prim plan creierul dezvoltat.

Pe baza acestor criterii, australopitecinele au putut fi incluse în familia hominidelor, dar pentru definirea homininelor, a genului *Homo*, criteriul principal a rămas, în continuare, capacitatea intelectuală dezvoltată – greu de demonstrat pe baza fosilelor. Între timp, în 1960, în stratul I de la Olduvai (Tanzania) au fost descoperite rămășițele unui hominid timpuriu, cu capacitate craniană relativ redusă (680 cm³), dar în asociere cu unelte de piatră cioplite, aparținând așa numitei culturi de prund (Pebble Culture). După patru ani de studiu, în 1964, pe baza descoperirilor de la Olduvai a fost descris *Homo habilis* (Om abil/îndemânatic), cea mai veche specie umană. Această descoperire a contribuit, fără îndoială, la redefinirea omului de către același K.P. Oakley, în 1969. Până când nu vom descoperi în craniu vreun semn sigur al capacității de vorbire – scrie Oakley –, din punctul de vedere al paleoantropologului singurul criteriu în definirea omului rămâne, practic, capacitatea de făurire a uneltelor. De altfel, titlul articolului de numai trei pagini, publicat în prestigioasa revistă britanică *Antiquity*, spune aproape tot despre concepția autorului: *Man the skilled tool-maker* – Omul, abil făuritor de unelte. Este necesar să amintim că vorbind despre făurirea de unelte, Oakley are în vedere unelte de piatră de o formă constant repetată, care se înscriu în serii tipologice. Nu este vorba, prin urmare, de unelte asupra cărora s-a intervenit accidental și au fost folosite la întâmplare, ci de unelte concepute și modelate după un plan prestabilit, prin aplicarea unor tehnici specifice. Aceste unelte “standardizate”, pregătite pentru a fi folosite imediat sau în viitor, sânt dovezi ale unei capacități de proiectare și previziune, ale unor experiențe socialmente transmise din generație în generație. Capacitatea de făurire a uneltelor, ca principalul criteriu în definirea omului (cu sublinierea firească a legăturii între aptitudinile biologice și performanțele culturale) a fost scoasă în evidență și pe larg discutată și în ediția din 1969 a cărții lui Grahame Clark, *World Prehistory* – Preistoria lumii.

Cele de mai sus atrag atenția și asupra necesității de a face distincție între utilizarea de unelte, întâlnită și în lumea animalelor, și făurirea de unelte, specifică numai omului.

4.4. Spre un nou tip de comportament. De la utilizarea de unelte la făurirea uneltelor

Prin utilizarea de unelte înțelegem activitatea unui organism, desfășurată cu unele obiecte luate din lumea înconjurătoare, pentru a-și atinge un anumit scop. Utilizarea de unelte poate fi observată și în regnul animal, și nu numai la primate. Citând exemplul dat de W.H.Thorpe, vidra marină din California utilizează unelte atunci când aduce la suprafață de pe fundul mării pietre, cu scopul de a sparge cochilia moluștelor, spre deosebire de pescărușul care scapă molusca pe stânci pentru a i se sparge cochilia. O capacitate dezvoltată de utilizare de unelte a fost observată, mai ales, la maimuțele antropomorfe, la cimpanzeu de pildă, studiate în mediul lor natural (și nu în condiții de laborator). Pot oare aceste observații să șteargă deosebiri esențiale în ceea ce privește comportamentul uman și cel animal? Evident că nu: omul este singura ființă care în însăși existența sa depinde mereu de unelte.

La reconstituirea evoluției comportamentului strămoșilor omului de la utilizarea de unelte la făurirea de unelte au contribuit specialiști din mai multe ramuri științifice, precum psihologia animală, paleoecologia (prin studiul

influenței schimbărilor mediului asupra comportamentului și adaptabilității), etologia (care studiază comportamentul) și, firește, paleontologia, antropologia și arheologia preistorică. Importante lucrări au fost publicate în acest domeniu încă în anii '50 – '60, dintre care am remarca studiul semnat de G.A.Bartholomew și J.B.Birdsell, *Ecology and the protohominids* (Ecologia și protohominidele, 1953), S.L. Washburn și F.C. Howell *Human evolution and culture* (Evoluția umană și cultura, 1960) și Jane B. Lancaster, *On the evolution of tool-using behavior* (Asupra evoluției comportamentului de folosire a uneltelor, 1968). Problema a fost discutată, din punctul de vedere al specialistului în preistorie de Clark, în cartea sa, menționată mai sus.

Există astăzi o quasi-unanimitate în rândul oamenilor de știință în ceea ce privește rolul factorilor ecologici în declanșarea procesului antropogenezei și, implicit, în evoluția comportamentului strămoșilor omului. În această viziune (expusă mai târziu pe larg de Yves Coppens), datorită schimbărilor climatice aria pădurilor tropicale și subtropicale s-a restrâns, extinzându-se, în schimb, savanele. În urma restrângerii, răririi pădurilor, spațiul de viață a marilor maimuțe antropomorfe, o parte a acestor ființe, printre care și strămoșii virtuali ai omului, a fost nevoită să se adapteze la noile condiții naturale, la viața într-un mediu de tip savană, sau, cel puțin, să fie capabilă de a traversa spațiile deschise ce despărțeau zonele împădurite. Poziția dreaptă, mersul erect, bipedismul, adoptate de unele ființe la sfârșitul Terțiarului, pot fi socotite ca un răspuns la această provocare ecologică. Se consideră, pe de altă parte, că aceste mecanisme biologice de adaptare la mediu nu s-au dovedit suficient de eficiente pentru supraviețuire. Singura cale de ieșire a putut fi un nou mod de adaptare la mediu, o reacție activă, prin cultură, asupra acestuia. De altfel, mecanismele biologice de adaptare, semnalate mai sus, au înlesnit, ele însele, nașterea culturii, dacă nu cumva au constituit chiar o premisă a acesteia. Căci, prin mersul biped, membrele anterioare, eliberate, devin mâini în adevăratul sens al cuvântului, apte pentru utilizarea îndemânatească și, apoi, făurirea de unelte, activități care au stimula, în continuare, dezvoltarea capacităților intelectuale. Astfel pusă problema, apariția noului comportament, de tip uman, este, în ultimă instanță, o “soluție” a contradicției existente între structura organismului strămoșilor omului, adaptat la viața arboricolă și noul mod de viață, în spații deschise, ce li s-a impus o dată cu schimbările mediului. Adaptarea la noile condiții de viață au determinat, în mod obligatoriu, în cursul evoluției lor, utilizarea sistematică și, apoi, făurirea de unelte, “organe” artificiale prin care au completat organele lor, cu care au fost înzestrate de natură.

Cum s-a desfășurat, care au fost etapele acestui proces?

După cum a scos în evidență S.L.Washburn și F.C. Howell, încă în 1960, folosirea de unelte este, în același timp, cauza și consecința adoptării mersului biped și al eliberării mâinilor, cu alte cuvinte apariția ținutei erecte și a utilizării uneltelor a avut loc în paralel. Mai nuanțată este opinia unor specialiști ca Bartholomew și Birdsell (1953) sau Jane B.Lancaster (1968), deja citați, potrivit căreia *folosirea sistematică de unelte*, devenită stringentă la hominidele timpurii o dată cu apariția mersului biped și eliberarea mâinilor, a fost precedată de *folosirea incidentală a uneltelor*, ceea ce caracteriza, probabil, comportamentul mai multor specii de primat încă în Terțiar.

În concluzie, în evoluția comportamentului strămoșilor omului putem să ne imaginăm următoarele etape:

1. Utilizarea incidentală, neîndemânică de unelte, ceea ce caracteriza mai multe specii de maimuțe antropomorfe în cursul Miocenului și Pliocenului și ceea ce poate fi observată și la pongidele actuale.

2. Utilizarea sistematică, îndemânică de unelte, devenită necesară o dată cu apariția ținutei drepte și a mersului biped la hominidele timpurii în cursul Pliocenului și la începutul Pleistocenului. Este un tip de comportament care marchează depășirea condiției animale. Primele ființe, în legătură cu care putem presupune un asemenea comportament, sunt australopitecinele, fără să putem preciza, deocamdată, cu certitudine, care au fost uneltele folosite de ele.

3. Făurirea de unelte de piatră, de o formă constant repetată, care se înscriu în serii tipologice și pe baza cărora au putut fi definite primele “industrii” litice, primele culturi arheologice. Este comportamentul tipic omului, observat pentru prima dată la *Homo habilis*, creatorul celei mai vechi culturi arheologice cunoscute în momentul de față, așa numita cultură de prund, aparținând Protopaleoliticului african.

Întrebări recapitulative

1. De ce este necesar să se studieze legătura între istoria naturală și istoria omului?
2. În ce măsură au influențat condițiile ecologice de la sfârșitul Terțiarului și din Cuaternar evoluția omului și a strămoșilor săi direcți?
3. Precizați poziția sistematică a hominoidelor, hominidelor și homininelor.
4. Ce concluzii pot fi formulate în stadiul actual al cercetărilor cu privire la criteriile umanității? Încercați să definiți omul, ființă creatoare de istorie.

UI5. ANTROPOGENEZA. RASELE UMANE

Studierea originii și evoluției omului a devenit posibilă datorită efortului conjugat al specialiștilor din mai multe domenii științifice. Rolul acestor domenii a fost diferit în diferitele etape ale cercetărilor. Primele concepții științifice cu privire la descendența omului s-au bazat pe datele biologiei generale, ale anatomiei comparate și embriologiei. O dată cu dezvoltarea paleontologiei, paleoantropologiei și arheologiei preistorice, în strânsă colaborare cu geologia, rolul principal în reconstituirea procesului antropogenezei i-a revenit studiului fosilelor și a descoperirilor arheologice, aflate în asociere cu ele.

5.1 Câteva aspecte genetice de biologie moleculară.

În ultimele decenii, la cunoașterea acestui proces au contribuit și unele ramuri moderne ale biologiei, cum ar fi genetica sau biologia moleculară. Specialiștii în genetică încearcă să explice, de pildă, cum s-a trecut de la garnitura de 48 de cromozomi, câți au avut, probabil, reprezentanții dispăruți ai strămoșului comun al pongidelor și al hominidelor (și câți păstrează încă maimuțele antropomorfe actuale) la garnitura de 46 de cromozomi, specifică omului. Explicația s-ar putea găsi într-un accident genetic, în condițiile înmulțirii mutațiilor biologice în perioadele de schimbare a polarității magnetice, fenomen discutat în capitolul 4.1. Pe de altă parte, studiul comparativ al aminoacizilor din lanțul molecular a condus spre concluzia că deosebirile la nivel molecular între două ființe, rezultate în urma separării a două linii evolutive sunt cu atât mai mari, cu cât ramificația liniilor filogenetice s-a produs la o dată mai îndepărtată. Pe baza acestor observații, se poate apela la așa-zisul “ceas molecular” care ne indică, cu mai multă sau mai puțină precizie, cât timp a trecut din momentul în care linia evolutivă a două ființe, reprezentate de două tipuri de fosile, s-a ramificat din linia evolutivă marcată de strămoșul comun. Studiul comparativ al aminoacizilor din lanțul molecular al omului și al maimuțelor antropomorfe africane actuale a dus la un rezultat surprinzător. În ciuda deosebirilor morfologice și intelectuale mai mult decât evidente, deosebirile, la nivelul molecular (al aminoacizilor), reprezintă doar 1%. Potrivit “ceasului molecular”, o asemenea diferență ar indica despărțirea celor două linii evolutive (a pongidelor și a hominidelor) dintr-un strămoș comun în urmă cu aproximativ 5 MA. Având în vedere imprecizia acestui ceas, cercetătorii Allan Wilson și Vincent Sarich de la Universitatea Berkeley (California, USA), admit ca această dată să fie “ridicăată” până către acum 6 MA. Urmărind, în continuare, studiul fosilelor, vom încerca să stabilim, în ce măsură sunt în concordanță datele paleontologiei cu cele ale biologiei moleculare.

5.2.Datele paleontologiei și paleoantropologiei și interpretarea lor

5.2.1. *Introducere.* Strânsa înrudire între om, respectiv hominidele și pongidele a fost observată de mult, dar nici astăzi nu putem răspunde cu toată certitudinea la câteva întrebări esențiale: care a fost strămoșul comun al celor două familii, când și cum s-a produs separarea celor două linii evolutive. La fel

de multe sunt semnele de întrebare cu privire la evoluția ulterioară a hominidelor până la omul actual. Cauzele incertitudinilor sunt multiple, cele mai importante fiind puținătatea descoperirilor (raportată, desigur, la repartizarea lor în timp și spațiu) și clasificarea, interpretarea adesea diferită a acestor descoperiri.

O altă dificultate a însemnat ordinea descoperirii diferitelor forme ale hominidelor, inclusiv ale omului fosil, ordine care nu a corespuns cu succesiunea lor reală în timp, ceea ce a împiedicat pentru multă vreme înfățișarea unei imagini veridice despre antropogeneză. Putem menționa, astfel, în treacăt, că primul a fost descoperit *omul de Neandertal* (1848, 1856), apoi *Homo sapiens (fossilis)* (începând cu 1868, omul de Crô-Magnon), urmat de *Pithecantropus (Homo) erectus* (1891). Primul *australopithec* a fost descoperit abia în 1925, iar *Homo habilis*, cel mai vechi reprezentant al genului *Homo*, a fost descris în 1964. Iată de ce o imagine coerentă, modernă, despre originea și evoluția omului s-a putut contura abia începând cu a doua jumătate a anilor '60. La aceasta a contribuit și înmulțirea nebănuită a descoperirilor de hominide timpurii în Africa răsăriteană, în perioada anilor 1967-1977, numită de Donald C. Johanson "decada de aur a paleoantropologiei".

Concepția dominantă până prin 1960 despre linia evolutivă monofiletică a omului, adică dezvoltarea lui liniară, precum înșirarea verigilor unui lanț, este astăzi considerată ca depășită. Datele acumulate în cursul ultimilor decenii atestă, mai degrabă, o evoluție polifiletică, cu mai multe "linii" paralele și ramuri colaterale, dintre care unele stinse la un moment dat (deci fără de urmași). Mai mult, se poate vorbi despre evoluție "reticulară", în care diferite linii și ramuri au venit temporar în contact, s-au împletit, fondul lor genetic s-a contopit într-o populație, ca să se desprindă apoi noi ramuri cu o evoluție independentă.

Fără a intra în detaliile deosebit de complexe ale problemei, vom încerca să prezentăm, în cele ce urmează, marile etape ale antropogenezei.

5.2.2. *Australopithecinele.* În privința strămoșului comun al pongidelor și hominidelor păreriile specialiștilor sunt împărțite. Unii se gândesc la *Driopithecinele*, răspândite în Neogen în toată Lumea Veche, alții, precum L.S.B. Leakey, au în vedere primate specific africane (*Proconsul africanus*). Este, de asemenea, discutabil, dacă *Ramapithecinele* pot fi clasificate, într-adevăr, în rândul hominidelor, după cum socotesc unii paleontologi. Este, în schimb, neîndoielnic că *Australopithecinele* fac parte din marea familie a hominidelor.

Primul exemplar a fost descoperit la Taung, în Africa de Sud, în 1925, într-o carieră de calcar. Este vorba de osemintele unui copil, dintre care se remarcă craniul aproape întreg. Paleontologul Raymond Dart, care a studiat descoperirea, a subliniat de la început caracterele umane ale acestui craniu și a considerat că *Australopithecus africanus* (denumire dată de el acestei ființe) face parte din rândul strămoșilor omului.

Cercetările au fost continuate în Africa de Sud de R. Broom și I.T. Robinson în situri devenite celebre ca Sterkfontein, Makapansgat, Swartkrans, Kromdraai. Până în anii '50 au fost descoperite numeroase exemplare, reprezentând toate grupele de vârstă. Ele au intrat în literatura științifică sub diferite denumiri, sugerând că ar fi vorba de specii diferite în

cadrul aceluiași gen, *Australopithecus*. Cu siguranță, pe lângă *Australopithecus africanus*, a existat cel puțin încă o specie sud-africană, cu corpul mai masiv, denumită *Australopithecus robustus*. Ca trăsături generale, toate aceste ființe aveau poziția ridicată, mersul biped, dantură de tip uman și capacitate craniană mică, sub 600 sau chiar 500 cm³. Datarea lor, la început, nu era foarte precisă, dar, având în vedere nivelul lor de dezvoltare, s-a admis că au trăit înaintea lui *Homo erectus*.

În Africa răsăriteană descoperirile de acest fel au început să apară la sfârșitul anilor '50. Astfel, în 1958, în stratul I al sitului de la Olduvai, în Tanzania, Mary și Louis S.B. Leakey au descoperit osemintele unui australopithec de tip robust, cu capacitatea craniană de 530 cm³, denumit inițial *Zinjanthropus*, apoi *Australopithecus boisei*. Spre deosebire de descoperirile din Africa de Sud, provenite din umplutura unor grote, fosilele din Africa răsăriteană au fost aflate în situri deschise, în preajma mării rupturi sau văi tectonice ("Rift valley"), cu o intensă activitate vulcanică în Pliocen și Pleistocen. Datorită acestui fapt, depozitele fosilifere se află interstratificate cu niveluri de cenușă vulcanică, ceea ce permite datarea lor prin metode radiometrice, în special prin metoda potasiu-argon. Pentru *Australopithecus boisei* s-a obținut, astfel, o datare nebănuită de timpurie, de 1,8 MA. În partea inferioară a aceluiași strat de la Olduvai au fost descoperite, în 1960, osemintele unei alte ființe, denumită, inițial, în mod convențional, "Prezinjanthropus". Studiul osemintelor a dus, însă, la concluzia că este vorba de o ființă mai evoluată, cu o capacitate craniană de 680 cm³, care a fost clasificată, în 1964, în genul *Homo*, primind denumirea de *Homo habilis*. A fost prima descoperire care a atras atenția asupra posibilei contemporaneități a diferitelor hominide (inclusiv a unor australopitecine cu omul), spulberând idea evoluției rectiliniare, monofiletice.

În anii '70 au urmat alte descoperiri importante în Africa răsăriteană, dintre care se remarcă scheletul aproape întreg al unei tinere ("Lucy"), găsit în 1975 la Hadar, în depresiunea Afar din Etiopia. Apreciat ca având o vechime de 3,6-4 MA, pe baza acestei descoperiri a fost definită o nouă specie de australopithec gracil, *Australopithecus afarensis*. Aceleași specii aparțin nu mai puțin celebrele amprente de picior (de pași), imprimate în cenușa vulcanică de la Laetoli, Tanzania, descoperite de Mary Leakey în 1978, vechi de 3,6-3,8 MA.

Dintre descoperirile mai recente menționăm pe acelea ale lui Tim White, făcute în situl Aramis din Etiopia, pe baza cărora a fost definită specia *Australopithecus ramidus* cu o vechime de 4,4 MA! Apropiate ca vârstă (4,2 – 3,9 MA) sunt fosilele descoperite la Kanapoi, în bazinul lacului Turkana (Rudolf), în nordul statului Kenya, făcute cunoscute în 1997 și pe baza cărora Meave Leakey, și Alan Walker vorbesc despre o nouă specie, *Australopithecus anamensis*. În sfârșit, pentru a încheia această trecere în revistă, menționăm o descoperire recentă, surprinzătoare, despre care avem, deocamdată, doar puține informații. Este vorba de un hominid, vechi de 3,5 MA, denumit *Australopithecus bahrelghazali*, descoperit de Michel Brunet în Tchad, în Africa centrală, într-o zonă împădurită, la 2500 km vest de Rift, deci într-o regiune mult diferită, din punct de vedere ecologic și aflat la mare distanță de Africa răsăriteană și de sud, aria australopitecinelor cunoscute până acum.

Rezultă și din cele prezentate în paginile anterioare că australopitecinele se etalează pe o vastă perioadă, care, potrivit cunoștințelor noastre actuale, începe cel puțin acum 4,5 MA și se încheie cu aproximativ 1MA în urmă, potrivit datelor de mai jos:

- începutul evoluției miciei serii de *Australopithecus ramidus* se situează către acum 4,4 MA.
- *Australopithecus anamensis* datează între aproximativ 4,2-3,9 MA
- *Australopithecus afarensis* este documentat, în diferite situri, pe o perioadă îndelungată, ce se întinde între aproximativ 4/3,8 și 2,5 MA.
- *Australopithecus bahrelghazali*, fenomen izolat, deocamdată, are o vechime de cca. 3,5 MA.
- *Australopithecus africanus* a evoluat între acum 3 și 2,4 MA.
- *Australopithecus boisei* se izolează aproximativ acum 2,5/2,2 MA și dispare către 1,2 MA în urmă.
- *Australopithecus robustus* se situează între aproximativ 2 și 1 MA.

Se poate afirma, în acest stadiu al cercetărilor, că hominidele par a fi, până spre acum 3 MA, exclusiv est-africani, înainte de expansiunea lor spre Africa de sud, prin *Australopithecus africanus* și, apoi, *robustus*. (Pозиția Australopithecului bahrelghazali rămâne încă izolată și neexplicată.) Se remarcă, apoi, contemporaneitatea, cel puțin parțială, a unor forme timpurii, dovadă a evoluției polifiletice. Cele mai târzii australopitecine sunt cele robuste (*Australopithecus boisei* și *robustus*), care sunt contemporane cu *Homo habilis* și chiar cu *Homo erectus*, neputând fi luați în considerație ca strămoși ai genului *Homo*. Trebuie menționat, de asemenea, că nu avem nici o dovadă că Australopithecus ar fi părăsit Africa.

Potrivit datelor de mai sus și al “scenariului” prezentat în capitolul 4.4., hominidele timpurii, australopitecinele, au apărut sub presiunea modificărilor mediului – restrângerea pădurilor și extinderea savanelor, a locurilor deschise. Putem adăuga acum că, potrivit teoriei lui Yves Coppens, în urma reactivării văii Riftului în Miocenul superior, a rezultat ridicarea zonei care separă latura vestică a văii de Oceanul Indian, modificându-se regimul precipitațiilor. Pădurea, extinsă inițial de la Oceanul Atlantic până la Oceanul Indian s-a retras spre vest, peisajul Africii răsăritene devenind descoperit, cu o climă mai aridă. La vest de Rift, în mediul împădurit și umed, primatele superioare și-au continuat viața lor arboricolă. La est de Rift, primatele au fost constrânse să se adapteze la noul lor mediu, perfecționându-se spre statutul de hominide. Potrivit acestei ipoteze (cunoscută și sub numele de “East Side Story” – o parafrază a titlului piesei muzicale a lui Leonard Bernstein, “West Side Story”), hominizarea ar fi avut loc în zonele de savană ale Africii răsăritene. Într-un studiu publicat în 1998, în care rediscută problema rolului Australopithecului african în procesul antropogenezei, Lee Berger atrage atenția că această ipoteză nu trebuie absolutizată și că bipedismul ar fi putut să apară, independent, cel puțin de două ori și în două locuri: în Africa răsăriteană și în Africa de Sud. Această regiune din urmă a rămas împădurită vreme mai îndelungată, cea ce ridică și o altă problemă: în ce măsură apariția bipedismului este legată strict și exclusiv de viața în locurile deschise. Probleme asemănătoare au fost puse și în legătură cu descoperirile de la Kanapoi și Aramis, unde savana alternează ca benzi înguste de pădure, și, mai recent, în

legătură cu apariția australopithecului bahrelgahazali într-o zonă împădurită din Africa centrală.

5.2.3. Primii oameni și “leagănul african”. În 1964, L.S.B. Leakey, Ph.V. Tobias și J.R. Napier au definit specia *Homo habilis*, pentru a clasifica primii reprezentanți ai genului *Homo*, cunoscuți la aceea dată numai datorită descoperirii de la Olduvai, cu o vechime de cca. 1,8 MA. Ulterior au ieșit la iveală și rămășițe mai vechi, cum sunt cele de la Malawi (de pe malul lacului Nyassa), cu o vechime de 2,4 MA. Se apreciază că apariția primilor oameni reprezintă forma de adaptare mai “cerebrală” la modificările climei, intervenite acum cca. 2,4 MA (începutul glaciațiunii Donau). Ei derivă, fără îndoială, de la linia australopitecinelor gracile, fără să existe un consens în ceea ce privește descendența lor din *Australopithecus ramidus* și apoi *afarensis*, din *ramidus*, *afarensis* și apoi *africanus*, sau, poate, printr-o altă filiație.

O dată cu apariția unor noi descoperiri, provenite de pe teritoriul Etiopiei, Kenyei și Africii de sud, primii *Homo* africani au fost clasificați în două specii:

- *Homo rudolfensis* (după numele lacului Rudolf sau Turkana, al cărui bazin este foarte bogat în descoperiri de hominide timpurii), având o vechime de 2,4-1,6 MA. În această specie a fost inclusă descoperirea deja menționată de la Malawi și unele descoperiri de la Koobi Fora (de lângă lacul Rudolf), inclusiv celebrul craniu descoperit de Richard Leakey în 1972, purtând nr. 1470 și păstrat în Muzeul Național al Kenyei. Capacitatea craniană medie a acestei specii este de 750 cm³.

- *Homo habilis* propriu-zis, cu o vechime de 1,9-1,6 MA. În această specie a fost inclusă seria de la Olduvai și câteva fosile de la Koobi Fora, între care și craniul nr. 1813 din Muzeul Național al Kenyei. Capacitatea craniană a acestei specii este mai mică, în jur de 680 cm³.

În comparație cu australopitecinele, organizarea ariilor cerebrale ale primilor *Homo* este mai apropiată de cea a omului modern. Pe baza amprenteii creierului a putut fi constatată prezența ariilor Broca și Wernicke, ceea ce sugerează că *Homo habilis* (respectiv, *Homo rudolfensis*) a posedat deja o formă rudimentară de limbaj, cu totul explicabil dacă avem în vedere relativa complexitate a culturii sale, materializată în industria litică de tipul culturii “de prund” (Pebble culture”).

Fără să avem, deocamdată, dovezi indubitabile, nu se poate exclude posibilitatea ca *Homo habilis* să se fi răspândit spre nord, în afara “leagănului” african.

5.2.4. *Homo erectus*. Popularea Eurasiei. În 1889 biologul german Ernst Haeckel, adept al evoluționismului, a avansat denumirea de *Pithecanthropus* (= maimuță-om) în ideea că trebuia să existe o ființă care asigură veriga de legătură între om și presupușii săi strămoși de tipul pongidelor. Peste doi ani, în 1891-1892, medicul olandez Eugène Dubois a descoperit la Trinil, în valea râului Solo din insula Jawa părți dintr-un schelet (o calotă craniană, un femur, și dinți etc.), aparținând unei ființe cu trăsături umane: poziție dreaptă, mers biped, capacitate craniană relativ mare (în jur de 900 cm³). Dubois a ajuns la concluzia că a descoperit tocmai ceea ce lipsea: veriga de legătură perfectă între om și strămoșul său animal, introducând

denumirea de specie de *Pithecanthropus erectus*, denumire schimbată, oficial, în 1962, în *Homo erectus*. În ceea ce privește datarea, s-a apreciat că depunerea în care au fost descoperite fosilele aparține perioadei glaciațiunii Mindel.

Au urmat apoi alte descoperiri de acest tip, chiar în insula Jawa (la Modjokerto, Sangiran), iar în 1921 încep cercetările în situl de la Şu-ku-tien (Zhoukoudian), din apropierea capitalei chineze, unde au fost descoperite rămășițele mai multor indivizi, pentru care Davidson Black a propus, în 1927, denumirea de *Sinanthropus pekinensis* (= omul chinez de la Pekin). *Sinanthropus* reprezintă același stadiu, de *Homo erectus*, ca și *Pithecanthropus*, deși este ceva mai evoluat, cu capacitatea craniană medie în jur de 1000cm³. În asociere cu aceste rămășițe au fost descoperite urme ale folosirii focului și unelte de piatră cioplite. Aceste fosile au fost datate tot în Pleistocenul mijlociu, în perioada glaciațiunii Mindel, sau, poate, și în cea a interglaciațiunii Mindel-Riss. Pe scara cronologiei absolute, aceste perioade se situează, conform datărilor actuale, între aproximativ 620.000-380.000 și, respectiv, 380.000-270.000 BP. O datare potasiu-argon pentru depunerea de la Trinil indică o vechime apropiată, de 710.000 ani.

Pe baza fosilelor de *Homo erectus*, descoperite în Asia de est și de sud-est ne putem imagina indivizi înalți de 1,60-1,70m, cu o poziție perfect verticală și mers biped apropiat de cel al omului actual. Capacitatea craniană medie este de cca. 950 cm³. Studiul amprentelor creierului arată că centrele de vorbire existau, fără să putem stabili nivelul exact al capacității de vorbire, atins de aceste ființe. Folosirea focului, tehnica prelucrării uneltelor de piatră ca și varietatea relativă a acestora sunt și ele semne ale intelectului dezvoltat al lui *Homo erectus*. În același timp, el păstrează și unele trăsături anatomice primitive, ca torii supraorbitali și maxilarul dezvoltat.

În Europa cea mai veche descoperire s-a făcut în 1907, la Mauer, lângă Heidelberg, în Germania (*Homo heidelbergensis*). Este vorba de o mandibulă masivă, diferită de cea a omului actual, dar structura danturii este specific umană. Din păcate nu se cunoaște calota craniană ce îi corespundea acestui maxilar și nu cunoaștem cu certitudine nici uneltele cu care s-ar fi putut asocia această fosilă, datată în interglaciațiunea Günz-Mindel (700.000-620.000 BP). Se includ, de unii autori, printre fosilele de *Homo erectus* și osemintele inclusiv fragmente de craniu, descoperite la Steinheim, lângă Stuttgart, în Germania (1933) și la Swanscombe, la sud de Londra, în Anglia (1935-1936), în asociere cu unelte de tip acheulean, aparținând interglaciațiunii Mindel-Riss (380.000-280.000 BP). După alți specialiști, aceste fosile, cu o capacitate craniană de cca. 1070 cm³, aparțin unor ființe mai evolute. În sfârșit, este de menționat situl de la Vértesszöllös, din nordul Ungariei, unde au fost descoperite în 1963-1965 un fragment de craniu și urme ale activității umane (vetre de foc, unelte de piatră, oase de animale vânat), datate în perioada glaciațiunii Mindel.

Pe teritoriul Africii, descoperirile de *Homo erectus* au apărut mai târziu, dar însemnătatea lor este de neprețuit, căci numai cu ajutorul lor poate fi înțeleasă originea acestei specii și evoluția ulterioară a omului. Descoperirea în 1954-1955 a trei mandibule la Ternifine, în Algeria, în asociere cu unelte acheuleene, l-a determinat pe C. Arambourg să definească o nouă formă de *Homo erectus*, denumit *Atlanthropus mauritanicus* și datat la începutul interglaciațiunii Mindel-Riss (contemporan, deci, cu unele exemplare asiatice

și europene). În sudul Africii se cunoaște descoperirea lui Broom și Robinson de la Swartkrans (*Telanthropus capensis*).

Descoperirea care a putut lămuri, în fine originea și vechimea adevărată a lui *Homo erectus* s-a făcut la Olduvai, în Tanzania, în 1960. Acesta este singurul sit, unde s-a putut observa o evoluție continuă de la *Homo habilis* la *Homo erectus*. După cum s-a menționat deja, în stratul I au fost descoperite oseminte, de *Homo habilis*, însoțite de unelte caracteristice ale culturii de prund, în timp ce în straturile II și III au ieșit la iveală rămășițe nebănuite de timpurii de *Homo erectus*, în asocierie cu unelte de tip chellean și acheulean. Ulterior, fosile de *Homo erectus* au fost descoperite și în alte locuri, în sedimentele Riftului african, vechimea lor fiind evaluată, pe baza datărilor prin metoda potasiu-argon, la 1,8-1,5 MA. În felul acesta pare a fi asigurată descendența lui *Homo erectus* din *Homo habilis*/*Homo rudolfensis* ca și originea sa est-africană.

Homo erectus s-a dezvoltat, deci, după toate probabilitățile, în același “leagăn” est-african, de unde s-a răspândit apoi spre sudul și nordul continentului, pe care l-a părăsit abia la o dată relativ târzie, populând treptat întreaga zonă locuibilă a Eurasiei, de la Atlantic la Pacific. Potrivit ultimelor informații de care dispunem (1997), cea mai timpurie fosilă de acest fel din Europa este așa-numitul *Homo antecessor*, descoperit la Atapuerca, în Spania, cu o vechime de cca. 780.000 ani (începutul interglaciațiunii Günz-Mindel).

Având în vedere marea deosebire de vârstă între descoperirile din Africa și din afara ei, unii specialiști au propus denumirea specifică de *Homo ergaster* pentru precursorii africani ai reprezentanților eurasiatici ai lui *Homo erectus* și păstrarea denumirii de *Homo erectus* pentru aceștia din urmă.

5.2.5. Originea omului modern. Încheierea procesului antropogenezei Originea omului modern este una dintre cele mai viu disputate probleme ale antropologiei, existând astăzi teorii diametral opuse în această privință. Una dintre ipotezele intens mediatizate, în ultima vreme, este cea numită “Eva africană”, bazată pe studiul ADN-ului mitochondrial, și potrivit căreia *Homo sapiens* (ca și predecesorii săi) s-ar fi format în Africa, în urmă cu cca. 200.000 de ani, de unde s-a răspândit apoi, în valuri, spre Eurasia. Modelul opus este cel al evoluției policentrice, care implică, pornind, cu deosebire, de la studiul comparativ al formelor fosile vechi, existența unor lungi continuități regionale. Se susține, astfel, de pildă, o filiație, în mai multe etape, între ultimii *Homo erectus* sud-est asiatici, descendenții acestora de tip Solo-Ngandong (Jawa) și până la australoizii actuali. În felul acesta s-ar explica mai bine nu numai originea omului modern, în sensul strict al cuvântului, dar și rădăcinile mai adânci ale diferențierii rasiale, constatată la *Homo sapiens*.

În ceea ce privește Europa, problema care a stârnit cele mai vii discuții este cea referitoare la raportul dintre *omul de Neandertal* și *Homo sapiens*. Primul craniu neandertaloid a fost descoperit încă în 1848, la Gibraltar, dar a fost publicat abia peste 20 de ani. Prima descoperire, devenit cunoscută, este cea eponimă: un schelet aproape întreg, găsit în 1856 în valea Neander de lângă Düsseldorf (Germania). Discuțiile în jurul lui au durat decenii întregi, unii specialiști, printre care și cunoscutul medic, naturalist și arheolog, Rudolf Virchow susținând că este vorba de scheletul unui individ recent, cu deformări patologice. Abia după descoperirea, în 1886, la Spy, în Belgia, a două schelete

în poziție stratigrafică certă, și, în general, după înmulțirea descoperirilor de acest tip, mai ales în Europa occidentală, a devenit posibilă stabilirea mai exactă a poziției Neandertalianului, datat, în principal, în interglaciațiunea Riss-Würm și în stadiul Würm I, corespunzând, în mare, paleoliticului mijlociu. Studiul anatomic atent al acestor oseminte este meritul lui Gustav Schwalbe, care a emis, în 1907, ipoteza celor trei trepte ale antropogenezei: Pithecanthropus, Omul de Neandertal și Homo sapiens. Neandertalienii constituie un grup eterogen, cu mai multe variante. Descoperirile din Europa occidentală reprezintă o formă fixă, extremă, izolată, cu multe trăsături primitive: statură mică (ce nu depășea 1,60 m înălțime), osatură puternică, musculatură dezvoltată, craniu masiv, cu o capacitate craniană de până la 1600 cm³ (față de media de 1300 cm³, a omului modern), dar cu partea frontală mult redusă, teșită, prezența cocului occipital, lipsa bărbiei etc. Datorită acestor trăsături primitive, majoritatea cercetătorilor consideră că omul modern, al paleoliticului superior european, nu derivă din (acești) neandertalieni, foarte diferiți morfologic și care reprezintă o ramură stinsă, fără de urmași, în procesul antropogenezei.

În căutarea altor strămoși, se fac referiri (Le Gros Clark, Howell) la așa ziii “neandertalieni timpurii” sau “preneandertalieni”, categorie în care sunt incluși descoperiri ca cele de la Steinheim și Ehringsdorf (Germania), Saccopastore (Italia) etc., datând dintr-un interval mai larg, cuprins între interglaciațiunile Mindel-Riss și Riss-Würm.

Sunt luați în considerație, de asemenea, așa zisele formele “presapiens” (Teilhard de Chardin, Vallois, Herberer), datând din același interval, și în care sunt întrunite descoperiri ca cele de la Swanscombe (Anglia), Fontéchevade (Franța) sau Petralona (Grecia) și chiar Vértesszöllös (Ungaria). Apariția acestor forme este explicată prin evoluția accelerată a unor populații de *Homo erectus* spre *Homo sapiens*, printr-un proces dificil de definit, început în urmă cu aproximativ 400.000 de ani și manifestat în mărirea creierului la 1100-1300 cm³, îngustarea pereților craniului, reducerea dimensiunilor mandibulei și ale danturii etc.

Nu putem omite nici opinia, potrivit căreia omul modern a sosit în Europa (occidentală) abia pe la 35.000, în paleoliticul superior, venind din Orientul Apropiat, ceea ce nu exclude posibilitatea ca anumite populații europene au putut contribui la zestrea genetică a lui *Homo sapiens sapiens*. De asemenea, oamenii de știință susțin că dispariția neandertalienilor și înlocuirea lor cu omul modern nu s-a petrecut rapid și printr-o competiție violentă, ci în urma unei coabitări ce a durat câteva milenii. Cauzele și condițiile dispariției neandertalienilor nu se cunosc suficient de bine, dar, oricum, trebuie să avem în vedere presiunea demografică a populațiilor de oameni moderni, mai bine adaptați la mediu și mai bine înzestrați cu noi inovații tehnologice.

Prin *Homo sapiens sapiens* se încheie procesul de antropogeneză, omul atingându-și structura sa fizică actuală. Adaptarea sa la mediu se va produce, de acum înainte, nu prin modificări somatice, ci prin evoluție socială, prin cultură.

5.2.6. Apariția raselor umane. Actualmente, *Homo sapiens sapiens* este singurul reprezentant al genului și al speciei umane. Această unitate nu

este în contradicție cu existența unor diferențieri rasiale. La omul modern se disting patru *rase mari* (corespunzând categoriei de subspecie din sistematica zoologică), dintre care trei au fost definite încă de Linné în 1758:

- rasa europoidă (*Homo sapiens europaeus*)
- rasa mongoloidă (*Homo sapiens asiaticus*)
- rasa negroidă (*homo sapiens afer*), la care se adaugă
- rasa (veddo-) austroloidă (*Homo sapiens australasicus*), definită de Bory de St. Vincent în 1825.

În cadrul raselor mari se disting diferite *rase*. Astfel, spre a exemplifica, în cadrul rasei mari europoide pot fi distinse, încă în paleoliticul superior, rasele Crô-Magnon, Combe Capelle și Brno-Předmost. În Asia, la Șu-ku-tien, sunt prezente, probabil în aceeași perioadă, elemente protomongoloide, iar în Insula Jawa și în Australia au fost descoperite schelete ce poartă caractere (proto)austroloide.

În ceea ce privește repartizarea geografică a raselor mari, partea vestică a spațiului aflat la nord de lanțul munților eurasiatici (Europa, vestul Siberiei, Câmpia turanică) este populată de marea rasă europoidă, iar partea estică a aceluiași spațiu (Siberia centrală și de est, Asia interioară) de marea rasă mongoloidă. Diferențierea negrozilor a avut loc probabil la sud de lanțul munților eurasiatici. Prezența lor de odinioară în sudul Asiei este dovedită de păstrarea unor populații mixte negroide în sânul anumitor grupuri etnice izolate. Se pare că negrozii au ajuns abia mai târziu în patria lor propriu-zisă, în Africa, la sud de Sahara. Cu toate că se cunosc astăzi numeroase descoperiri paleoantropologice, ce corespund, în timp, paleoliticului superior european (Olduvai, Cape Flats, Border Cave etc.), nici una nu prezintă trăsături negroide, ci, mai degrabă, caractere austroloide și europoide. Aceleași caractere prezintă și descoperirile post-pleistocene din Africa de sud, cu o preponderență europoidă. Se pare, deci, că negrozii au ajuns abia mai târziu în patria lor actuală, propriu-zisă, în Africa sud-sahariană. Descoperirea de la Asselar (1927), la nord de cotul râului Niger, în deșertul Sahara (odinioară zonă de caracter stepic), a unui schelet cu trăsături negroide, pare a întări această ipoteză.

Africa de nord este locuită de europoizi și este necesar să subliniem că nordul acestui continent a fost strâns legat de sudul Europei atât în preistorie cât și în timpurile istorice. Marea Mediteraneană nu a constituit, prin urmare, o graniță între două lumi etno-culturale, în schimb zona largă de deșert a Saharei a separat populația Africii în două zone distincte încă în preistorie.

Rasa mare veddo-austroloidă, distinsă mai târziu, populează, încă din vremurile preistorice, unele zone din sudul și sud-estul Asiei, precum și Australia și Oceania, după cum dovedesc descoperirile de la Wadjak, insula Jawa (1890), sau cele de la Talgai (1914), Cohuna (1925) și Keilor (1940) din mezoliticul Australiei.

În ceea ce privește continentul american, nu încape îndoială că acesta a fost populat dinspre Asia. Pornind, probabil, de la această premisă, unii autori au afirmat fără o argumentație științifică solidă, că vestigiile umane timpurii din Lumea Nouă aparțin “variantei mongoloide a lui *Homo sapiens sapiens* (D. Lavallée, J.-F. Moreau, 1988) – idee larg răspândită în manualele, tratatele și enciclopediile de mare circulație internațională. În realitate, așa cum ne atrage atenția R.R.Protsch (1982), puținele descoperiri fosile autentice (Tepexpan,

Lagoa Santa, de pildă) prezintă similitudini cu trăsăturile rasiale ale indienilor americani actuali. Aceste trăsături s-au dezvoltat, se pare, după cca. 20.000 BP independent de monogloizii din Asia. Similitudinile morfologice, care nu pot fi tăgăduite, s-ar explica, astfel, printr-o dezvoltare paralelă a unor trăsături anatomice ale populațiilor care au viețuit în aceeași vreme, în cele două continente, Asia și America.

Întrebări recapitulative

1. Care este contribuția diferitelor domenii științifice la reconstituirea procesului antropogenezei?
2. Exemplificați modelele de evoluție monofiletică, polifiletică, monocentrică și policentrică.
3. În ce constă unitatea speciei umane actuale?

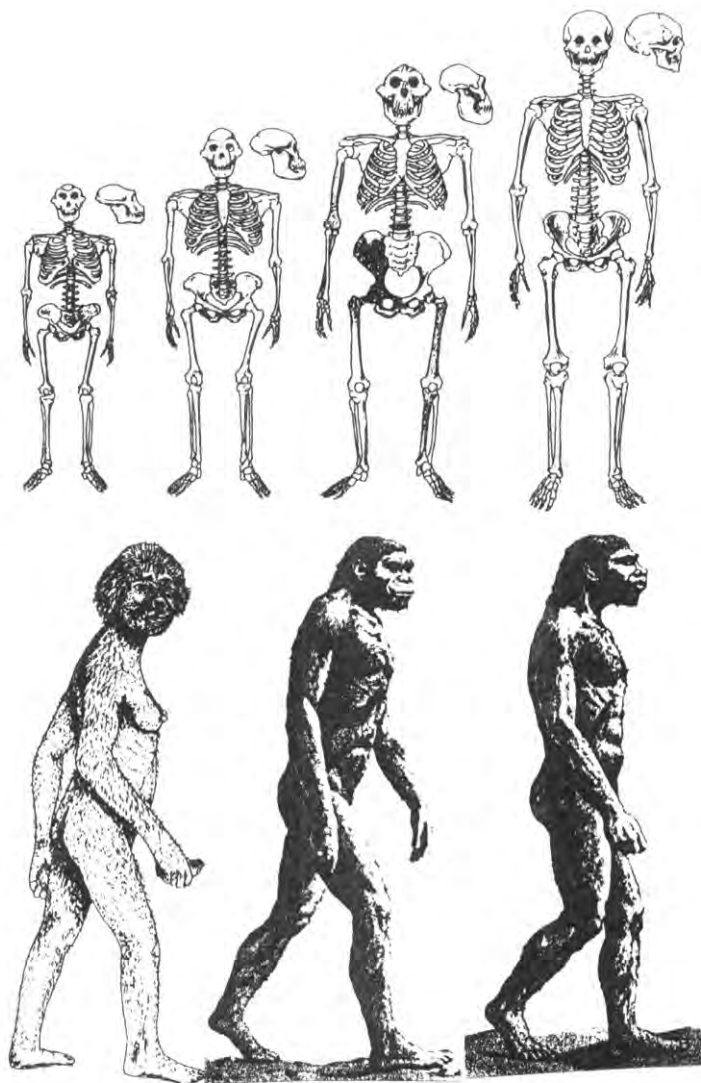

Fig. 2. Sus: caracteristicile scheletului la australopiteci și la om. De la stânga la dreapta: Lucy (*Australopithecus afarensis*, 30-60 kg), *Australopithecus africanus* (53 kg), *Australopithecus boisei* (63 kg), *Homo sapiens* (45-90 kg) (după Gh. și M. Mustăță). Jos (de la stânga la dreapta): Lucy, *Homo erectus*, omul de Neandertal. Reconstituiri de D.C. Johanson, J. Shreeve și F.C. Howel.

UI6. RĂSPÂNDIREA OMULUI PE GLOB

În capitolele precedente ne-am referit de mai multe ori la faptul că *Homo erectus*, părăsind Africa, s-a răspândit, încă în cursul Pleistocenului mijlociu, în toate regiunile locuibile atunci ale Eurasiei, de la Atlantic până la Pacific și estul Oceanului Indian (insula Jawa).

Alte zone ale globului au fost atinse abia mai târziu, în Pleistocenul superior, de reprezentanții lui *Homo sapiens*.

6.1. Popularea Australiei.

Arhipelagul din sud-estul asiatic constituie din punct de vedere biogeografic două ansambluri bine distincte, separate de așa numita linie Wallace. La vest de această linie, insulele Sumatra, Borneo (Kalimantan), Jawa și Sunde (constituind platoul submarin Sunda), au fost în repetate rânduri unite între ele și cu continentul asiatic în timpul regresiunilor marine din Pleistocen.

Această zonă are o faună și o vegetație “continentală”, bogată. La est de linia Wallace, insulele Celebes, Maluku, Flores, Timor și Sunde mici, separate definitiv de platoul Sunda cel târziu în Pleistocenul inferior, reprezintă o zonă cu o faună și o vegetație mai săracă.

Izolate de restul lumii din timpuri și mai străvechi, Noua Guinee, Australia și Tasmania au fost din când în când unite între ele în timpul regresiunilor marine din Pleistocen prin exondarea platoului submarin numit Sahul, formând așa-zisul continent “Australia Mare”. Izolarea acestei regiuni a permis menținerea aici a unor mamifere inferioare, precum marsupialele, care ocupă toate nișele ecologice. În urma ridicării nivelului oceanului, între cca. 6000 și 4500 BP, strâmtorile Torrès și Bass au separat din nou Australia de Noua Guinee și de Tasmania.

Primii australieni au sosit, probabil, dinspre Timor, fiind nevoiți să parcurgă pe mare, cu ambarcațiunile lor primitive, o distanță de cel puțin 70 de km. Când a avut loc acest eveniment? Dacă avem în vedere stadiul cultural al băștinașilor din Australia și Tasmania putem constata că evenimentul s-a produs, înaintea apariției în Eurasia a invențiilor epocii neolitice, căci locuitorii acestei zone nu cunosc cultivarea plantelor, creșterea animalelor și nici meșteșugul ceramicii. Având în vedere datările radiocarbon (necalibrate), de care dispunem pentru unele situri din nord-estul Australiei (regiunea North Queensland), primii navigatori au atins noul continent pe la 40.000, poate chiar 50.000 BP, probabil în cursul stadiului II al glaciațiunii Würm. Sudul Australiei (situl de la Lake Mungo) a fost, de asemenea, populat deja pe la 32.000 BP. În ceea ce privește estul continentului (peștera Kenit) datele radiocarbon cunoscute de noi indică vârsta de cca. 15.000 BP pentru o fază mai recentă a sitului. Se apreciază că Tasmania a fost atinsă de om în urmă cu aproximativ 20.000 de ani. Cele mai vechi fosile umane cunoscute de pe teritoriul Australiei (printre care scheletul unei tinere înmormântate pe la 25.000 BP) prezintă trăsături morfologice, care nu diferă prea mult de cele ale băștinașilor actuali. Izolarea Australiei și Tasmaniei până la descoperirea lor de către europeni, a contribuit la menținerea, în această parte a globului, a unor structuri economice și sociale “primitive”.

6.2. Popularea continentului american

Nu încapă nici o îndoială că omul a trecut pentru prima dată pe pământ american dinspre Asia, prin Beringia, dar în ceea ce privește momentul în care s-a petrecut acest eveniment, părerile sunt împărțite. Prin Beringia se înțelege vechiul istm Behring (existat în locul actualei strâmțori cu același nume) și regiunile învecinate care se întind pe un spațiu vast, între râul Lena (Siberia) și râul Mackenzie (Alaska). Această unitate geografică continentală a existat cel puțin în trei reprize, în cursul perioadelor de scădere a nivelului oceanului din timpul glaciațiunii Wisconsin din America de Nord (corespunzând glaciațiunii Würm din sistemul alpin). În funcție de aceste trei perioade de existență a Beringiei există trei teze cu privire la trecerea omului din Asia în America.

Unii cercetători susțin o sosire foarte timpurie a omului în America, în primul stadiu al glaciațiunii Wisconsin (72.000-65.000 BP) sau chiar mai înainte. Această teorie se bazează mai mult pe speculații, decât pe date bine stabilite. Merită menționat că în trecut marea vechime a omului în America de Nord a fost susținută, pe baza unor argumente teoretice și tipologice, de oameni de știință reputați ca Oswald Menghin și P. Bosch-Gimpera.

O seamă de specialiști susțin că America ar fi fost populată în cursul Wisconsin-ului mijlociu (65.000-25.000 BP). Această ipoteză se bazează, pe de o parte, pe un număr restrâns de descoperiri din Alaska, de altfel discutabile, cum ar fi cele din bazinul râurilor Old Crow (date între 40.000 și 25.000 BP) și Bluefish (date între 15.500 și 12.900 BP). Pe de altă parte, este vorba de un grup de situri, cercetate în America de Sud (cu deosebire în Brazilia), care au fost date între 30.000 și 15.000 BP. Dacă avem în vedere timpul necesar traversării continentului, această ipoteză sugerează sosirea în America a primelor grupe umane între aproximativ 35.000 și 25.000 BP.

Cele mai convingătoare argumente sprijină popularea continentului american în cursul ultimului stadiu al glaciațiunii Wisconsin (25.000-12.000 BP). Putem menționa, în acest sens, după R.R. Protsch, redatarea, prin metode radiometrice mai precise, a unor descoperiri importante, precum (mergând de la nord spre sud):

- *Thule Springs* (Nevada, USA): 11500 BP (în loc de 23800 BP, datarea anterioară).
- *Los Angeles Man* (California, USA): 23.600 BP;
- *Yuha* (California): 22.125, 21.500, 19.000 BP;
- *San Diego Man* (California): 9.500/7.000 BP (în loc de 30.000 BP, obținut anterior prin datarea cu metoda aminoacizilor).
- *Otovalo* (Ecuador): 28.000, 22.800 BP
- *Peștera Pikimachay* (Peru): 20.000, 14.000 BP.
- Pentru regiunea Patagoniei (Argentina) dispunem de data C^{14} 12.600 BP.

Aceste date sunt cu atât mai credibile cu cât, în general, sunt în concordanță cu răspândirea de la nord spre sud a grupurilor de oameni, pătrunși în America. Este regretabil că sunt încă puține datările de încredere, mai ales pentru nordul continentului.

Este foarte posibil că, ceva mai târziu, a mai pătruns în America un important val de populație. Astfel, F.H. West estimează că Beringia centrală, cu vaste câmpii care sunt astăzi în cea mai mare parte scufundate, a avut cea mai mare densitate de populație între aproximativ 22.000 și 16.000 BP. Pe la

14.000 BP, datorită încălzirii climei și a creșterii treptate a nivelului oceanului, fauna pleistocenă a început să dispară sau să se refugieze în Beringia răsăriteană, până atunci slab populată. Animalele au fost urmate de grupuri de vânători, ale căror sălașuri pot fi descoperite în enclavele de stepă-tundră din Munții Alaskăi, cele mai multe datate între 12.000-9.500 BP. Izolarea de restul Beringiei, de Asia, în general, și modificările relativ rapide ale mediului au dus la diferențierea culturală a celor stabiliți în Alaska, unele grupuri adaptându-se la exploatarea resurselor marine.

Întrebări recapitulative

1. Ce deosebiri și ce asemănări remarcăți între popularea Australiei și a Americii?
2. Ce consecințe poate avea izolarea în evoluția unor populații umane?

UI7. MARILE EPOCI ALE PREISTORIEI

În capitolul 2 am prezentat, pe scurt, eforturile învățaților din diferite domenii de a stabili etapele istorice prin care a trecut omenirea, de la antropogeneză și până la apariția primelor formațiuni statale. În acest context a fost discutată și elaborarea așa numitului sistem al celor trei perioade, care stă la baza actualei periodizări arheologice a preistoriei, împărțită în epoca pietrei (paleolitic, mezolitic, neolitic), a bronzului, prima și a doua epocă a fierului (Hallstatt și La Tène), cu subdiviziunile corespunzătoare. În capitolul 4.1. ne-am referit la geocronologie și am încercat să sincronizăm fazele Terțiarului final și ale Cuaternarului (ale Pleistocenului și Holocenului) cu etapele antropogenezei și ale preistoriei, în general. Reluăm, acum, această problemă, prezentând, pe scurt, marile perioade ale preistoriei cu precizarea că datele de cronologie absolută sunt orientative.

7.1. *Paleoliticul*

Paleoliticul (de la *palaios* = vechi și *lithos* = piatră în l. greacă) este prima și cea mai lungă perioadă a preistoriei și a istoriei universale, în general, perioada în care a avut loc procesul însuși al antropogenezei și al sociogenezei. Paleoliticul este epoca primelor societăți, de culegători și vânători, organizați în „bande” sau „cete”, caracterizate prin mobilitate. Paleoliticul poate fi împărțit în diferite moduri; noi vom apela la un model care are în vedere atât etapele antropogenezei și ale răspândirii omului pe glob, cât și progresele în domeniul culturii umane.

7.1.1. *Protopaleoliticul*. Este epoca australopitecinelor și a lui *Homo habilis*, precum și a primilor reprezentanți ai lui *Homo erectus* (*Homo ergaster*). Este epoca „leagănului african”: vestigiile certe, antropologice și arheologice, ale acestei perioade foarte îndepărtate se cunosc, deocamdată, numai de pe teritoriul Africii. Protopaleoliticul corespunde sfârșitului Terțiarului și începutului Cuaternarului, perioadei cuprinse între glaciațiunea Biber și glaciațiunea Günz, inclusiv (aproximativ 4,5 milioane de ani – 7/800.000 B.P.). Nu cunoaștem cu exactitate statutul cultural al australopitecinelor. Din structura lor morfologică rezultă că aceste ființe au fost nevoite să utilizeze unelte în mod sistematic. Care au fost aceste unelte ? Nu au fost încă descoperite unelte de piatră în contexte în care ar fi putut fi asociate cu siguranță cu rămășițele unor australopiteci. Paleontologul și antropologul sud-african Raymond Dart a emis, încă în 1924, ipoteza existenței unei culturi foarte timpurii care precede utilizarea pietrei. Cultura *osteodontokeratică* (de la *osteon* = os, *odons*, *odontos* = dinte, *keras*, *keratos* = corn, în l. greacă) ar fi caracterizată prin folosirea unor unelte și arme din materie dură animală, constând din oase, dinți (părți de maxilar) și coarne, sparte cu ajutorul unor pietre. Această ipoteză nu a fost niciodată acceptată unanim de specialiști, dar a avut susținători precum Henri Breuil, care a reușit să observe urme de uzură (de utilizare) pe unele fragmente de oase nefasonate. Este foarte probabilă utilizarea ca unelte și a unor obiecte luate din natură, inclusiv pietre, eventual modificate sumar, dar fără a fi „standardizate” și, astfel, de nerecunoscut ca atare.

Primele unelte de piatră cioplită, ce se înscriu în serii tipologice, și pe baza cărora a fost definită cea mai veche cultură arheologică, sunt considerate creația lui *Homo habilis*. Este vorba de galete de râu amenajate prin desprinderea unor așchii, pe o singură față sau pe ambele fețe, realizându-se, astfel, așa-numiții cioplitori unifaciali sau bifaciali (chopper, chopping-tool). Asemenea unelte au fost descoperite, pentru prima dată, în stratul I al sitului de la Olduvai (Tanzania), iar cultura, definită pe baza lor, este numită „Oldovayan” sau cultura de prund (pebble culture). S-a apreciat, inițial, pe baza descoperirilor de la Olduvai, că această cultură are o vechime de cca. 1,8 milioane de ani. Ulterior, au ieșit la iveală (la Malawi, Koobi Fora și alte situri) vestigii și mai vechi, în asociere cu cele mai timpurii fosile de *Homo* africane (*Homo rudolfensis*), datate între 2,4 – 1,6 milioane de ani B.P.

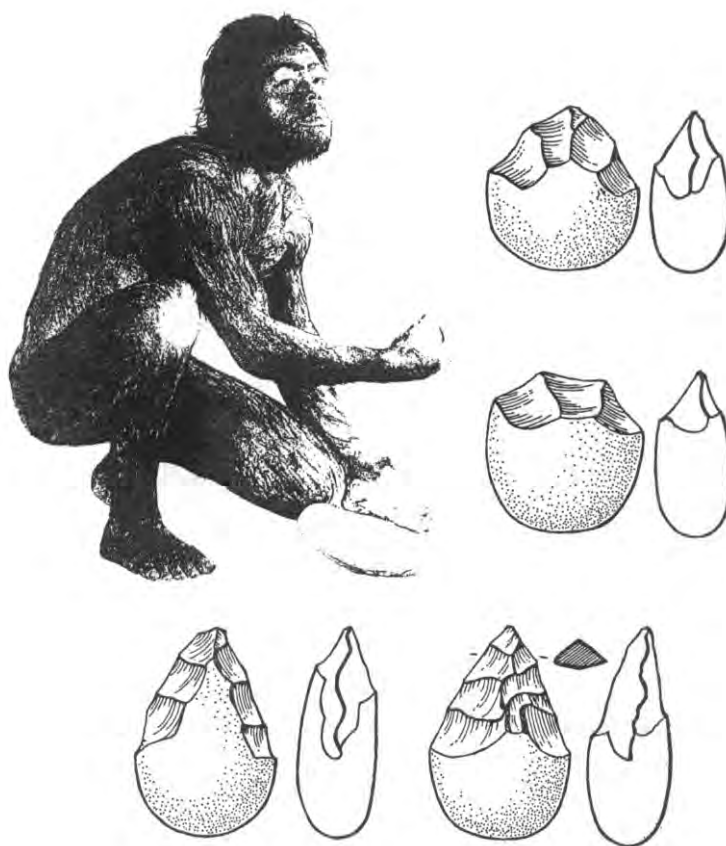

Fig. 3. *Homo habilis* (reconstituire de M. Mattauer) și unelte bifaciale (chopping-tool) ale culturii de prund.

Homo habilis trăia în grupuri mici, în sălașuri („tabere”) sezoniere, adesea pe malul apelor, unde amenajau, uneori, mici adăposturi circulare foarte simple, din piei sau crengi, fixate pe sol cu pietre. Trăiau din cules și, probabil, vânătoare, consumând, ocazional, și mortăciuni (rămășițele prăzii unor animale răpitoare, de pildă). În ceea ce privește organizarea socială, pot fi emise doar ipoteze: documentația arheologică este, în această privință, foarte sărăcăcioasă și nu există paralele etnografice care ar putea fi comparate cu aceste structuri familiale rudimentare. Putem presupune, împreună cu arheologul britanic Glynn Isaac, existența unei anumite diviziuni a muncii după vârstă și sex,

precum și a unui anumit sistem al partajului (inclusiv împărțirea hranei în taberele de bază). Studiarea organizării ariilor cerebrale a condus la concluzia că primii Homo au posedat deja o formă rudimentară de limbaj, fiind posibilă comunicarea verbală și transmiterea cunoștințelor.

Menționăm, în încheierea acestor scurte considerații, că în literatura de specialitate este din ce în ce mai mult vehiculată ipoteza, potrivit căreia ar exista și în Europa meridională, pe teritoriul Franței și Spaniei de astăzi, situri ce ar putea fi datate în Protopaleolitic, într-un interval cuprins între 1.800.000 și 900.000/800.000 B.P. Această ipoteză se sprijină, deocamdată, numai pe vestigii arheologice (unelte de cuarț cioplit, descoperite la Cullar de Baza I, Chilhac, Vallonet etc.), fără să fie susținută și de dovezi paleontologice/paleoantropologice.

Fig. 4. Sus: reconstituirea colibei acheuleene de la Terra Amata (Franța, paleolitic inferior), jos: planul unei colibe marcat de vetre, oase și colți de mamut (Molodova, Rusia, paleolitic mijlociu).

7.1.2. *Paleoliticul inferior* este socotit, în general, ca epoca lui *Homo erectus*, răspândit în afara „leagănului african”, în toate regiunile locuibile atunci ale Lumii Vechi, deci și în Eurasia, de la Atlantic până la Pacific. Raportat la geocronologie, paleoliticul inferior corespunde, în mare, Pleistocenului mijlociu, respectiv intervalului cuprins între interglaciațiunea Günz-Mindel și glaciațiunea Riss, inclusiv (cca. 7/800.000-120.000 B.P.). Condițiile părăsirii „paradisului” african și migrarea mai spre nord a lui *Homo erectus* rămâne un subiect de discuții aparte. În orice caz, acest eveniment de mare însemnătate în istoria universală comportă adaptarea omului la un mediu natural mai puțin primitiv, cu un climat mai sever, adaptare realizată, înainte de toate, prin cultură: folosirea focului, îmbrăcăminte adecvată, diversificarea utilajului litic, creșterea importanței vânătorii (mai ales în anotimpul rece, când hrana vegetală lipsește sau se împuținează) etc.

În această vreme, alături de supraviețuirea uneltelor caracteristice culturii de prund, avem atestate două serii de culturi sau, poate, mai corect, două tipuri de unelte: „de miez” (lucrate pe miez precum toporașele de mână) și „de așchii” (unelte de forme variate, lucrate pe așchii, desprinse de pe miez). Prima caracterizează complexul abevillo-acheulean, iar cea de a doua este specifică culturii clactoniene și levalloisiene (de la siturile Abeville, St.Acheul, Levallois Perret – Franța și Clacton on Sea – Anglia). Pe lângă unelte și armele de piatră, menționate mai sus, sunt atestate și unele arme de aruncat la distanță, cum sunt sulițele de lemn cu vârful întărit în foc, descoperite la Lehringen (Germania) și Clacton on Sea.

Fără îndoială, una dintre cele mai importante realizări ale omului paleoliticului inferior a fost folosirea focului (luat din natură). Focul înseamnă lumină și căldură, a permis ocuparea peșterilor și amenajarea primelor locuințe, a schimbat radical regimul alimentar și a deschis calea spre noi tehnologii în prelucrarea uneltelor. Nu pot fi neglijate nici consecințele asupra colectivelor umane: grija permanentă pentru întreținerea focului a contribuit la întărirea coeziunii comunităților din paleoliticul inferior.

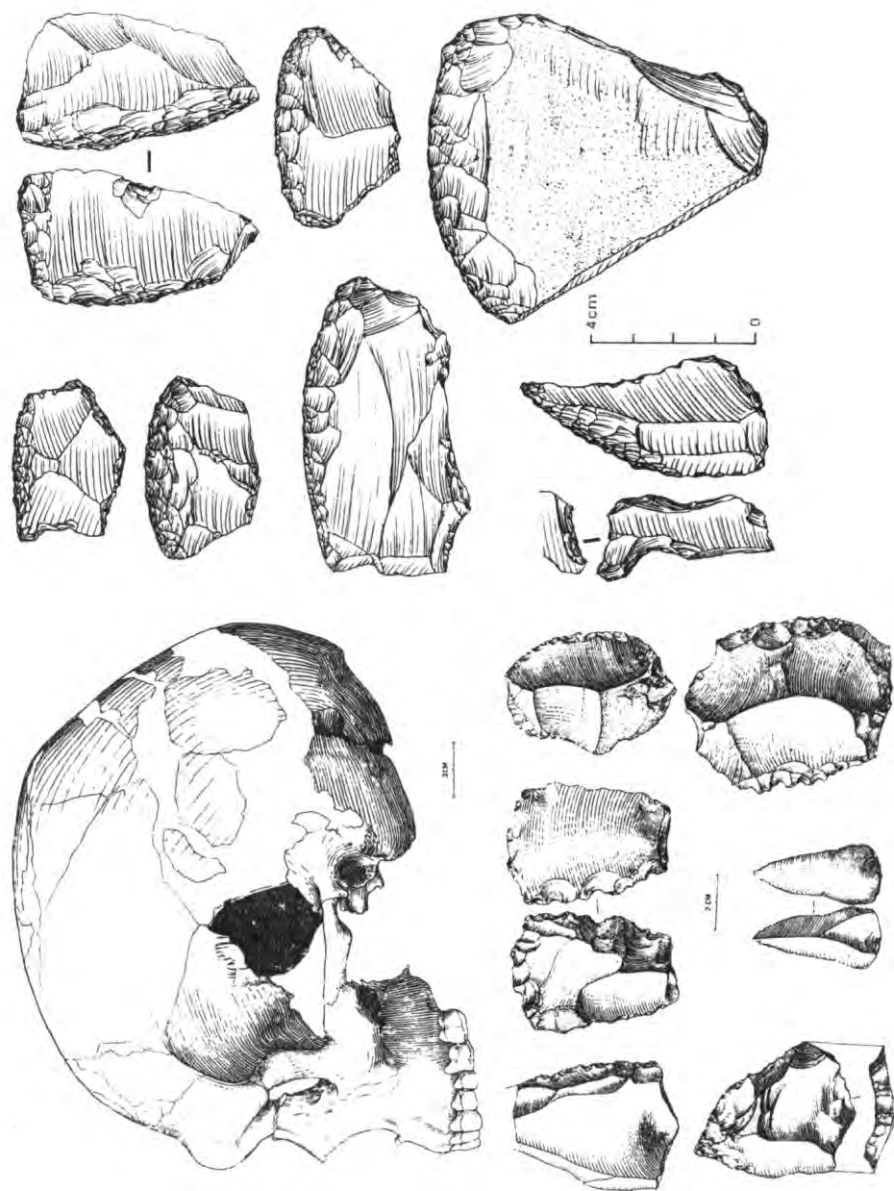

Fig. 5. Stanga: craniul omului de la Quafzeh 6 (Palestina) și industria sa litică sa litică de tip mousterial; dreapta: unelte de tip mousterial din Grotte de Figuer (Ardèche, Franța) (după B. Wandermerssch/G. Camps).

7.1.3. *Paleoliticul mijlociu* a fost considerat, tradițional, ca epoca omului de Neandertal (cel puțin în Europa). În capitolul 5.2.5. am încercat să arătăm că trebuie să avem în vedere și existența, în această vreme, a unor forme de Homo numite preneandertalian, neandertalian timpuriu, presapiens și sapiens arhaic. Raportat la geocronologie, paleoliticul mijlociu corespunde interglaciațiunii Riss-Würm și stadiului Würm I (cca. 120.000 – 30.000 B.P.). Cu alte cuvinte, paleoliticul mijlociu debutează într-o perioadă cu climă caldă ca să se încheie într-o perioadă glaciară.

Cultura caracteristică a paleoliticului mijlociu este mousterianul (după peștera Le Moustier din Franța). Uneltele sunt lucrate, în cea mai mare parte, pe așchii. Sunt specifice epocii vârfurile de mână triunghiulare și răzuitoarele în forma literei D. Apar, acum, primele lame grosolane, cu retușe, anunțând o tehnică ce va fi desăvârșită în paleoliticul superior. O realizare „revoluționară” a epocii este inventarea producerii focului, probabil prin percute.

În procurarea hranei rolul principal îl are vânătoarea. Există statistici interesante cu privire la ponderea diferitelor specii de animale în diferite regiuni ale Europei și Asiei ceea ce atestă o eficientă exploatare a condițiilor de mediu.

În ceea ce privește amenajarea spațiului locuit, se poate vorbi, pe de o parte, de generalizarea folosirii peșterilor ca loc de sălășluire, iar pe de altă parte de construirea unor colibe și în aer liber, din oasele și pieile animalelor vâdate. La Molodova, pe Nistrul superior (Ucraina), o asemenea colibă nu numai că a avut dimensiuni considerabile (cca. 10 x 6 m), dar în cuprinsul ei au fost descoperite 15 vetre de foc, ceea ce ar putea atesta existența unor unități familiale mai mici în cadrul unor colectivități mai cuprinzătoare. Este foarte probabil că apar, acum, anumite elemente care vor caracteriza societatea gentilică. Printre acestea, conștiința legăturii de rudenie este de cea mai mare importanță. Faptul că trupul celor decedați nu mai este abandonat, ci apar primele înmormântări intenționate, ar putea fi un indiciu în această privință. În mormântările nu s-au făcut în spații speciale (cimitire) ci în incinta spațiului locuit (în peșteri, de obicei). Morții au fost așezați în poziție chircită și presărați cu ocră roșu. Se pare că în unele morminte, alături de cei decedați, au fost depuse și diferite obiecte (unelte, podoabe). După părerea unor specialiști, aceste practici pot fi puse în legătură cu credința în viața de apoi. În orice caz, prin înmormântarea în incinta spațiului locuit, cei decedați/trecuți pe lumea cealaltă sunt menținuți, în continuare, în sânul comunității, ceea ce trădează o schimbare de mentalitate cu privire la raporturile inter-umane și intracomunitare.

7.1.4. *Paleoliticul superior* este epoca în care, prin apariția omului modern și dispariția definitivă a unor forme inferioare, se încheie lungul proces al antropogenezei. De acum înainte, singurul reprezentant al genului Homo este *Homo sapiens sapiens*, care populează tot globul, inclusiv Australia, Oceania și continentul american. Paleoliticul superior corespunde sfârșitului Pleistocenului (începând cu interstadiul Würm I-II și până la stadiul Würm IV, inclusiv, cca. 30.000-10.000 B.P.).

În prelucrarea uneltelor predomină tehnica lamelară. De pe un nucleu sunt desprinse, prin lovituri precise, aplicate cu un percutor, lame înguste și lungi din care, prin retăiere și retușare, se obțin diferite unelte: lame, răzuitoare, împungătoare, dălțițe, vârful de sulite și de săgeți etc. Sunt unelte ușoare, prin

care se realizează importante economii de materie primă, ceea ce asigură o mai mare independență față de sursele de silex, de exemplu. Prin inventarea uneltelor și armelor compuse (cum sunt, de pildă, sulițele și săgețile cu vârf de piatră sau os), ca și a propulsorului, care multiplică forța umană și mărește distanța de la care putea fi atacat animalul, crește eficiența vânătorii și siguranța vânătorilor. Pe lângă piatră este prelucrată acum pe scară largă și osul (inclusiv cornul și fildeșul), din care se confecționează vârfuri de suliță și de săgeată, propulsoare, harpoane, împungătoare, ace de cusut și de prins. La prelucrarea acestora este folosită și tehnica șlefuirii (care va fi aplicată în prelucrarea pietrei abia în neolitic). Principalele culturi poartă numele unor situri din Franța, unde au fost descoperite pentru prima dată (Châtelperron, Aurignac, Solutré, magdalenian de la peștera La Madeleine, etc.).

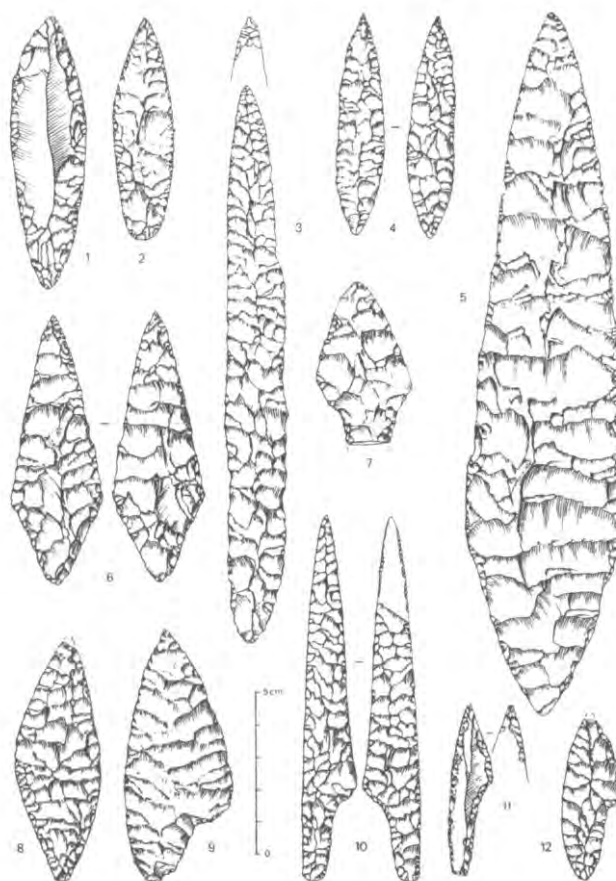

Fig. 6. Lame și vârfuri de tip solutrean (paleolitic superior).

Sursa principală în asigurarea existenței rămâne vânătoarea, în care sunt aplicate, după cum am arătat mai sus, și metode noi, alături de cele deja cunoscute, cum ar fi hăituirea animalelor spre prăpăstii sau locuri mlăștinoase. După cum arată cercetările arheozoologice, în partea occidentală a Europei vânatul cel mai important a fost renul, iar în răsărit mamutul, fără ca celelalte animale (calul și boul sălbatec, bizonul, căprioara etc.) să fie neglijate. Desigur, culesul și pescuitul rămân, în continuare, îndeletniciri importante.

Sunt locuite, mai departe, peșterile și adăposturile sub stâncă (abri). În toată zona de loess a Europei și Siberiei sunt răspândite și locuințele artificiale: colibe construite din oasele și pielea animalelor, fixate la bază cu pietre. În situl Kostenki I, pe Don (Rusia), au fost descoperite și construcții de acest fel, de mari dimensiuni. În interiorul unei colibe de formă ovală, de 35 x 15 m, au fost descoperite nouă vetre de foc, ceea ce întărește cele observate în subcapitolul anterior cu privire la existența unor unități familiale mai mici. În afară de colibele construite la suprafața solului au fost descoperite (la Timonovka, pe Desna, în Ucraina, de pildă) și locuințe adâncite în pământ, locuite, după cât se pare, mai ales în anotimpul rece. Toate acestea sunt dovada unei mai mari stabilități a grupurilor umane, determinată de o mai eficientă exploatare a resurselor naturale, oferite de o anumită regiune.

În ceea ce privește organizarea socială, se poate afirma că apar acum cele mai vechi forme ale societății gentilice (fără să avem dovezi pentru existența tuturor celor nouă criterii, stabilite de L.H.Morgan, în definirea ginții). Apartenența la gintă (clan) este determinată de înrudirea de sânge; rudele se consideră urmași ai unui strămoș comun, descendența fiind socotită, în general, pe linie maternă. Ginta este, prin urmare, un colectiv închis, relațiile între ginți se realizează prin exogamie – obligativitatea membrilor unei ginți să-și caute partener de căsătorie într-o altă gintă. Statutul partenerilor după căsătorie, ca și al copiilor (adică apartenența la ginta bărbatului sau a femeii) este o problemă mai complicată decât se crede, uneori, și poate îmbrăca forme multiple. Solidaritatea de grup a ginte, ca unitate de bază, socială și economică, este marcată, pe plan spiritual, prin totemism: credința că ginta descinde din ființa simbolizată de animalul, planta sau, mai rar, de obiectul ce reprezintă totemul ginții.

Putem admite, mai ales pe baza descoperirilor funerare, existența unei diferențieri sociale, în funcție de statut și prestigiu. La Sungir (Rusia) au fost descoperite mormintele amenajate cu grijă deosebită a doi tineri (un băiat de aproximativ 13 ani și o fată de 9-10 ani) și a unui bărbat de 50-60 de ani, cu un inventar extrem de bogat constând din peste zece mii de mărgel, sute de canini de vulpe polară, zeci de brățări de fildeș, pandantive, statuete, sulite „de paradă” (fără utilitate practică) etc. S-a stabilit, experimental, că numai mărgelile din mormântul bărbatului însumează peste 2000 de ore de muncă, iar cele depuse alături de copii, câte 3500 de ore de muncă. Acest efort imens, depus de membrii comunității de la Sungir, atestă clar statutul deosebit al celor trei personaje și, implicit, existența unei ierarhii sociale, bazată pe prestigiul dobândit, dar în care pot exista și poziții privilegiate mai curând atribuite decât câștigate, cum este cazul copiilor. După R.White, descoperirile de la Sungir arată că sisteme sociale complexe au putut apărea independent și cu mult înainte de sistemele economice bazate pe agricultură.

7.1.5. *Arta paleolitică*. Documentația existentă nu permite formularea unor concluzii ferme cu privire la începuturile artei. Serii de incizii, trasate cu o anumită regularitate, au fost observate pe materii dure animale datând încă din paleoliticul inferior (putând fi citate, de exemplu, descoperirile de la Bilzingsleben, Germania; Stranska-Skála, Cehia), dar intenționalitatea lor, ca elementele decorative, a fost pusă la îndoială de unii specialiști. Pentru paleoliticul mijlociu există dovezi mai numeroase pentru un comportament simbolic, începând cu înmormântările intenționate, deja menționate, și continuând cu adunarea de obiecte non-utilitare, incizii pe oase (de exemplu un omoplat de mamut, cu un desen „protofigurativ”, descoperit în situl de la Molodova I), urme de coloranți (cum sunt batoanele de ocru, descoperite la Pech-de-l’Aze, Franța, folosite, poate, la realizarea unor „picturi corporale”), fără a vorbi de posibilitatea existenței unor „creații” realizate pe (sau din) materiale perisabile.

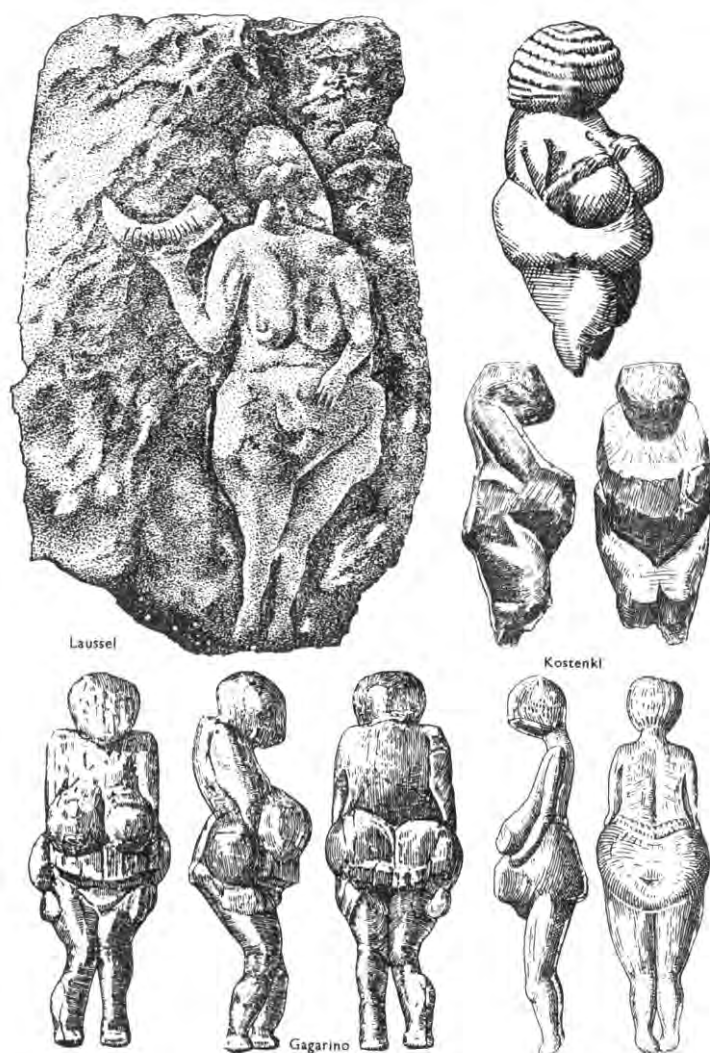

Fig. 7. Plastica paleoliticului superior. Sus: „Venus” de la Laussel, Franța (stânga) și „Venus” de la Willendorf, Austria (dreapta). Dedesubt: statuete feminine descoperite la Kostenki și Gagarino (Rusia). Paleolitic superior.

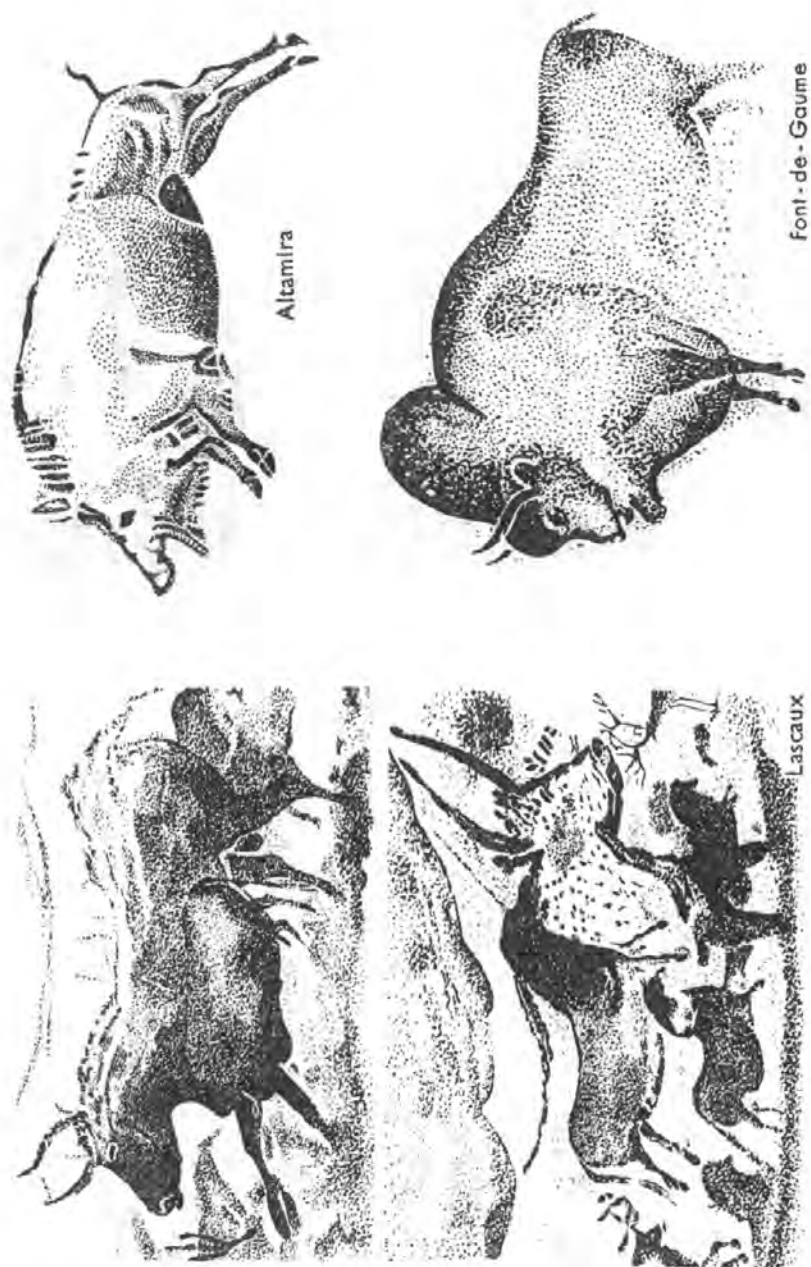

Fig. 8. Pictură rupestră din cercul franco-cantabric. Reprezentări de animale (Lascaux, Font-de Gaume, Franța; Altamira, Spania). Paleolitic superior.

Cert este că odată cu apariția omului modern, în paleoliticul superior, apare și arta în toată splendoarea sa. Artă paleolitică este clasificată, de obicei, în artă mobilă și artă imobilă/parietală. Artă mobilă este artă obiectelor de dimensiuni mai mici ce pot fi deplasate, cum sunt statuetele antropomorfe și figurinele zoomorfe, lucrate din piatră sau fildeș, precum și pietrele sau oasele plate, gravate cu siluete de animale. Sunt bine cunoscute statuetele feminine, numite Venus, descoperite la Willendorf (Austria), Brassempouy (Franța), Gagarino, Kostenki (Rusia) și Dolní Vestonice (Cehia), acestea din urmă fiind modelate, în mod excepțional, dintr-o masă de lut special preparată și arsă. Plastica de mari dimensiuni este rară. Putem menționa statuia de urs din peștera de la Montespan sau perechea de bizoni din peștera de la Tuc d'Audoubert (Franța), toate modelate din lut.

Prin artă parietală înțelegem gravurile și picturile realizate pe pereții peșterilor, de cele mai multe ori în interior, la sute de metri de la intrare și, mai rar, în părțile luminate ale grotelor (ca la Trois Frères, La Ferrassie sau La Madeleine). Tema principală o constituie animalele: mamutul, bizonul, calul, renul, căprioara, ursul și, mai rar, lupul, leul, hiena, pești, păsări. Reprezentările omenești sunt rare. Se mai întâlnesc, în schimb, numeroase motive geometrice, semne și simboluri. Gravurile au fost realizate cu un vârf ascuțit de piatră. Picturile pot reda doar conturul, care poate fi umplut, apoi, cu o singură culoare compactă, obținându-se o imagine asemănătoare unei umbre. În fine, pot fi redată și detaliile interioare ale corpului, în culori diferite, ajungându-se, uneori (la Lascaux, de pildă), la policromii complicate. Reliefurile se întâlnesc mai rar și, spre deosebire de gravurile și picturile, sunt amplasate în zona intrării, respectiv în părțile luminate ale peșterilor (Venus de la Laussel, perechea de bouri de la Bourdeilles). Cele mai importante creații ale artei parietale au fost descoperite în așa numita zonă franco-cantabrică (nord-estul Spaniei, sud-vestul Franței); pe lângă peșterile deja menționate mai pot fi amintite Altamira, Font de Gaume, Les Combarelles ș.a. Fenomenul nu se limitează, însă, la această regiune, vestigii ale artei parietale fiind atestate până departe spre est, în munții Ural și în valea râului Lena, din inima Siberiei.

În ceea ce privește sensul artei parietale, multă vreme a predominat concepția lui H.Breuil, potrivit căreia aceste reprezentări ar fi fost în legătură cu magia de vânătoare: stăpânirea imaginii, uciderea simbolică a animalelor, în concepția oamenilor preistorici, ar fi asigurat, și în realitate, succesul în vânătoare.

Mai nou, recurgând la o interesantă metodă topografico-statistică, Anette Laming-Emperaire și André Leroi-Gourhan au încercat să demonstreze că figurile de animale dintr-o peșteră nu au fost pictate una câte una, la întâmplare, în cursul mileniilor, ci reprezintă ansambluri unitare, adevărate sanctuare, în care asocierea diferitelor specii de animale exprimă un sistem dualist, bazat pe principiile feminin-masculin. Compozițiile, care se repetă adesea chiar în aceeași peșteră, ar putea reprezenta scenele unui mit, ale cărui personaje stereotipizate s-ar afla peste tot în aceleași raporturi. Din păcate, în stadiul actual al cercetărilor, nu se poate spune nimic precis despre tema, conținutul acestor „recitaluri mitologice”, transmise pe cale orală și comune în întreaga arie franco-cantabrică.

7.2. Mezoliticul/Epipaleoliticul

Termenul de mezolitic (de la *mesos* = mijloc, mijlociu, și *lithos* = piatră, în l. greacă) a fost creat de M.Rebout în 1873 pentru a desemna o perioadă de tranziție tehnologică între metodele de prelucrare a pietrei, prin simpla așchiere în paleolitic și prin șlefuirea în neolitic, completând, astfel, divizarea în două perioade a epocii pietrei de către J.Lubbock (1865). Timp de aproape patru decenii au fost formulate diferite definiții pentru a da conținut acestui termen. În 1909 J.

de Morgan include în mezolitic toate „industriile” litice (culturile), care pot fi plasate între Magdalenianul din paleoliticul final și Neolitic, dându-i termenului un sens mai degrabă cronologic, admis de majoritatea specialiștilor. În 1931 francezul G.Goury a distins în cadrul mezoliticului un „epipaleolitic” (epi = pe, în l. greacă), în care a plasat Azilianul, și un „preneolitic” (Tardenoisianul), împărțire ce a creat confuzie în terminologia preistorică, confuzie care s-a agravat după ce, dincolo de criteriile tehnologice și cronologice, termenii de mezolitic și epipaleolitic au început să aibă și implicații economice. În aceste pagini folosim termenii amintiți în sensul propus de J.-G.Rozoy. Astfel, termenul de mezolitic implică ideea *tranziției* între economia vânătorilor și culegătorilor, a „prădătorilor”, pe de o parte, și economia agricultorilor, cu alte cuvinte o nouă orientare în subzistență, spre producerea hranei. O asemenea tranziție poate fi bine observată în Orientul Apropiat. În Europa, în schimb, în ciuda introducerii unor inovații deloc de neglijat, vechiul mod de viață este continuat și în noile condiții ecologice de la începutul Holocenului, fiind de preferat folosirea aici, pentru perioada în discuție, a termenului de epipaleolitic, care subliniază ideea de continuitate în raport cu perioada anterioară.

Raportat la geocronologie, mezoliticul/epipaleoliticul corespunde perioadei de încălzire treptată a climei, în tardglaciar și postglaciar, respectiv la începutul Holocenului (vezi capitolul 4.1., oscilațiile climatice Alleröd, Dyas recent, Preboreal, Boreal, mileniile X-VII/VI î.H.). Este începutul actualului geologic, epocă în care trăim și astăzi.

7.2.1. *Mezoliticul în Orientul Apropiat.* Vom încerca să ilustrăm această perioadă și acest tip de societate prin cultura natufiană, denumită după situl de la Wadi-en-Natuf (Izrael), descoperit în 1932 de Dorothy Garrod. Aria acestei culturi, datată aproximativ între mijlocul mileniului XI și mijlocul mileniului IX î.H., cuprinde o lungă fâșie întinsă între sudul Anatoliei și peninsula Sinai. Populația trăia în mici așezări cu case rotunde, având fundamentul construit din pietre, iar pereții din împletituri lutuite. Unele case au dimensiuni considerabile, cu diametrul de până la 10 m.

Uneltele caracteristice ale natufienilor sunt lamele și răzuitoarele cioplite, cele mai numeroase fiind așchiile de mici dimensiuni (numite microlite), prinse în mânere de lemn sau os, ca părți ale unor unelte compuse. Printre acestea se remarcă, în mod deosebit, secerile cu dinți de silex, în formă de semilună, prinse în rame de os, care, alături de numeroasele râșnițe și mojaruri, sunt dovada recoltării diferitelor cereale, a râșnirii boabelor și a folosirii lor în alimentație. Gropile cu pereții lutuiți, ca și bazinele mărginite cu pietre, descoperite în preajma locuințelor, sunt considerate ca locuri amenajate pentru depozitarea boabelor de cereale.

În așezările natufiene nu au fost atestate resturi de plante cultivate sau de animale domestice (cu excepția câinelui). Este, deci, îndreptățită opinia, potrivit căreia natufienii au recoltat, în mod organizat, lanurile de cereale sălbatice, pe care le-au supravegheat și protejat în cursul dezvoltării, până la coacerea recoltei. Scopul recoltării (care poate fi considerată ca o formă intensivă de cules), nu este consumul imediat, ca mai înainte, ci crearea de provizii. Prin aceste îndeletniciri, oamenii mezolitici au descoperit și au pus în valoare o nouă sursă de hrană, deschizând drumul spre un nou tip de economie și un nou mod de viață, cel al agricultorilor neolitici.

7.2.2. *Epipaleoliticul*. Populațiile europene vor continua, și la începutul Holocenului, modul de viață vânător-culegător. Desigur, nu este vorba de o simplă prelungire a paleoliticului, căci grupurile umane au reacționat în mod creator, prin numeroase invenții și inovații tehnice la provocările mediului natural în schimbare. Clima se încălzește, tundra se retrage și se extind pădurile. Vânatul esențial de altă dată dispare definitiv (ca mamutul) sau se retrage spre nord și est (ca renul și calul). În locul lor se răspândesc animalele de climă temperată, adaptate vieții în zone păduroase (zimbrul, elanul, cerbul, căprioara, mistrețul etc.).

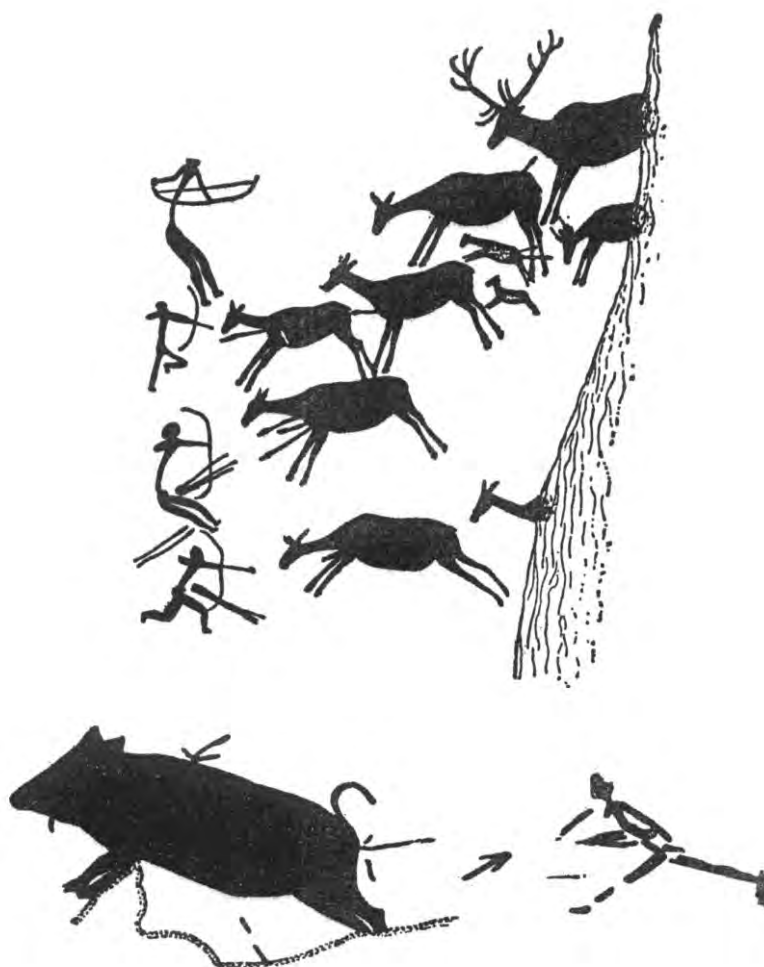

Fig. 9. Scene de vânătoare. Pictură rupestră. Cueva de Los Caballos, Arana (sus), Cueva del Charco Amargua (jos), Spania. Epipaleolitic.

Printre inovațiile populației culturilor epipaleolitice (Hamburgian, Swiderian, Maglemose, Ertebøle, Campignian, Azilian, Tardenoisian etc.) putem menționa crearea de piese microlitice (în formă de triunghi, trapez și semilună), prinse în mâner sau montate în unelte compuse, apariția toporului propriu-zis (cu coadă de lemn), și, nu în ultimul rând, inventarea arcului care reprezintă primul mecanism de propulsie din istorie și care își va păstra importanța, ca armă de luptă și de vânătoare, până la inventarea prafului de pușcă, respectiv a armelor de foc. În transportul terestru și pe apă apar sania și schiurile, barca scobită dintr-un singur trunchi de copac (monoxila) sau construită dintr-un schelet de lemn și piei de animale sau scoarțe de copac. La pescuit, pe lângă undița, sunt folosite vîrșă și plasa. Este domesticit câinele – un ajutor al omului la vânătoare. Așezările devin mai stabile și mai întinse. La Tannstock, în regiunea lacului Feder (Federsee) din sud-vestul Germaniei au fost descoperite peste 80 de colibe ușor adâncite în pământ, de formă ovală sau rotundă, cu vetre în interior. Dimensiunea mică a locuințelor (cu diametrul în jur de 3 m) arată că ele au fost destinate unor unități familiale mici (probabil părinți și copii).

Populațiile epipaleolitice târzii (tardenoisienii, de pildă) au adoptat, se pare, la un moment dat, viața neolitică sau au fost absorbiți de grupurile de agricultori care apar în Europa, pentru prima dată, probabil în a doua jumătate a mileniului VII î.H.

7.3. Epoca neolitică

7.3.1. Trăsături generale. Premise. Consecințe. "Revoluția neolitică".

Termenul de neolitic a fost introdus, inițial, în 1865, cu o semnificație simplă, care a făcut posibilă o primă clasificare tipologică și cronologică a vestigiilor epocii pietrei. Astfel, neoliticul (= epoca nouă a pietrei) a fost distins printr-un criteriu tehnologic fără echivoc: șlefuirea (în contrast cu cioplirea, tehnică de prelucrare caracteristică paleoliticului = epoca veche a pietrei). Cu timpul, semnificația termenului s-a îmbogățit considerabil, desemnând o transformare globală, determinată de trecerea de la modul de viață „prădător” la economia de producere a hranei, prin cultivarea pământului și creșterea animalelor. Odată cu această mutație au loc importante fenomene însoțitoare în toate domeniile vieții: se generalizează prelucrarea pietrei prin șlefuire, se inventează ceramica și metalurgia, încep să fie practicate torsul, țesutul și alte meșteșuguri casnice, se produc schimbări majore în modul de ocupare și organizare a spațiului (sedentarism, „sate”/așezări de tip rural cu noi tipuri de construcții), apar structuri sociale și o viață spirituală complexe. Pentru a sublinia însemnătatea acestui ansamblu de schimbări, V.Gordon Childe a folosit, într-o lucrare publicată în 1936, termenul de „revoluție neolitică”. Unii specialiști au criticat, mai nou, acest termen (considerând că acesta ar sugera caracterul brusc și simultan al schimbărilor), arheologul britanic Colin Renfrew propunând, de pildă, înlocuirea lui cu sintagma „marea tranziție”. Indiferent, însă, de termenul preferat pentru desemnarea acestor prefaceri, este astăzi unanim recunoscut că este vorba de cel mai important „eveniment” din istoria universală, care a determinat întreaga evoluție ulterioară a omenirii, până la revoluția industrială și cea tehnico-științifică din lumea modernă și contemporană.

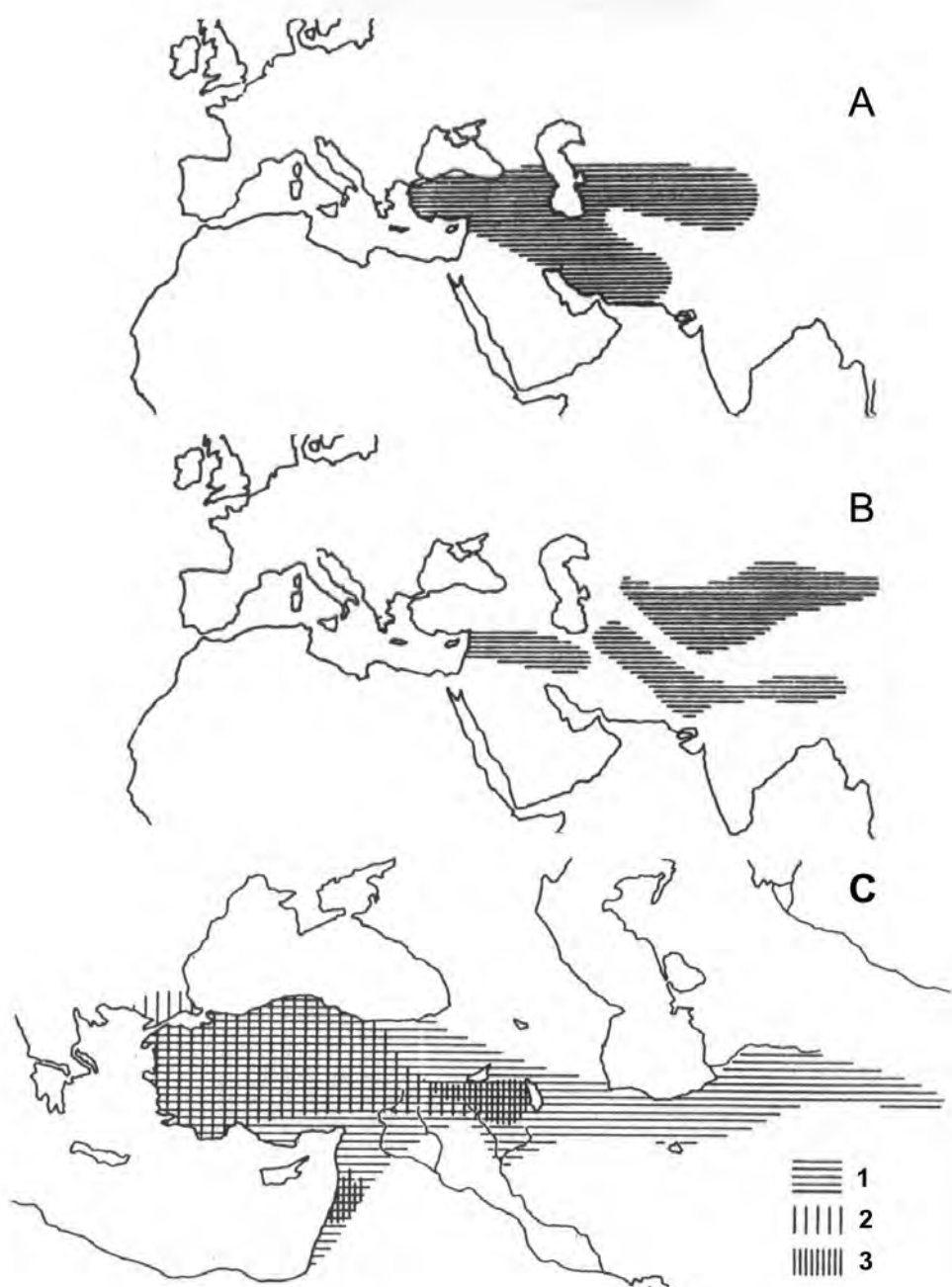

Fig. 10. Răspândirea caprei (A) și a oii (B) sălbatice. Aria unor cereale sălbatice, care au fost domesticite. 1: orzul, 2-3: grâul (C).

Dacă în trecut au fost purtate vii discuții în legătură cu „scena” revoluției neolitice, astăzi este clar că trecerea la modul de viață agricol a avut loc, în mod independent, chiar dacă în momente oarecum diferite, în mai multe regiuni ale globului (Orientul Apropiat, sudul și sud-estul Asiei, continentul american, fiecare dintre aceste zone cu plante cultivate și animale domestice specifice). Este limpede, pe de altă parte, că acest proces nu a putut avea loc decât în anumite zone, cu condiții naturale favorabile (climă, floră, faună etc.). Printre premisele ecologice fundamentale ale trecerii la traiul agricol trebuie să avem în vedere, înainte de toate, existența în zonă, în stare sălbatică, a acelor specii de plante și de animale care, cunoscute în prealabil, au început, ulterior, să fie domesticite și cultivate/crescute.

Studierea fenomenului neolitizării ne avertizează (poate mai bine decât orice alt fenomen al istoriei universale) asupra diversității căilor și ritmurilor în evoluția istorică a omenirii. Remarcăm, mai întâi, ne-universalitatea trecerii la neolitic: grupuri numeroase de populații din Africa, Australia, Oceania și America și-au continuat traiul de culegători-vânători până la contactul lor cu civilizația europeană modernă și chiar după aceea. Există, apoi, mari decalaje în ceea ce privește momentul trecerii la neolitic: dacă în Orientul Apropiat (Asia de sud-vest) acest proces a început cândva în mileniul IX-VIII î.H., în sud-estul Europei același proces începe cu circa două milenii mai târziu, către sfârșitul mil. VII î.H. Aproximativ în aceeași vreme începe cultivarea meiului și orezului pe teritoriul Chinei de astăzi, iar în sud-estul Asiei cu trei milenii mai târziu, pe la 3000 î.H. În ceea ce privește Lumea Nouă, după cât se pare, cartoful este cunoscut din mileniul VIII, fasolea și dovleacul din mileniul VI, iar porumbul din mileniul IV î.H., ponderea lor în alimentație fiind, la început, redusă.

Consecințele trecerii la neolitic au fost, de asemenea, diferite. În Orientul Apropiat, în mai puțin de cinci milenii, printr-o evoluție istorică accelerată, trecând prin protoneolitic, neolitic și chalcolitic, a fost depășit stadiul de preistorie și, la granița între milenii IV și III î.H., în condițiile începutului epocii bronzului, în Mesopotamia și în Egipt apar primele societăți puternic diferențiate, primele formațiuni statale, urbanismul și scrierea. În Egeea (în lumea minoică și miceniană) același proces are loc abia în cursul mileniului al II-lea î.H., în condițiile perioadei mijlocii și târzii a epocii bronzului, iar în Mediterana centrală (Italia) și mai târziu, în primele secole ale mileniului I î.H., într-o vreme corespunzătoare începutului epocii fierului. Lumea Europei continentale va cunoaște epoca bronzului și a fierului ca o prelungire a preistoriei (protoistoriei), stadiu depășit, aici, în mod diferențiat, în perioada La Tène, în urma cuceririi romane sau abia odată cu formarea statelor medievale.

Pentru a încheia aceste scurte considerații, mai trebuie remarcat că realizând saltul la neolitic nu s-a trecut, apoi, în mod obligatoriu, la forme superioare de organizare economică și socială. Populația din Noua Guinee și din alte părți ale Oceaniei, de pildă, a început să cultive, de timpuriu, poate încă din mileniul IV î.H., unele plante tuberculate, legume și fructe (taro, batat sau cartoful dulce, banana), realizând și anumite sisteme de regularizare a apelor, fără să depășească acest stadiu de agricultori primitivi.

În concluzie, neoliticul reprezintă nu numai o importantă *epocă* a (pre)istoriei universale dar și un *stadiu* în dezvoltarea societății, atins sau nu și depășit sau nu de diferitele comunități umane de pe glob.

7.3.2. Neoliticul în Orientul Apropiat.

„Marea tranziție” și etapele neoliticului, ca și trecerea spre epoca metalelor și civilizația urbană pot fi bine urmărite în vestul Asiei (regiunea siro-palestiniană, Anatolia, Mesopotamia).

Neoliticul debutează aici cu un așa numit *protoneolitic* sau *neolitic aceramic* sau *preceramic* (în limba engleză Pre Pottery Neolithic, prescurtat: PPN), perioadă în care nu se cunoaște încă meșteșugul olăritului.

Unul dintre primele situri protoneolitice intens cercetate (din 1953) este așezarea de la Jerichon, din valea Iordanului (Palestina), în evoluția căreia cercetătoarea britanică Kathleen Kenyon a reușit să distingă două etape ale neoliticului preceramic: PPN A și B. Pe la 8000 î.H. așezarea a fost înconjurată cu șanț de apărare și zid de piatră, întrerupt cu turnuri. Casele, rotunde la început și rectangulare în a doua fază, au fost construite din cărămidă nearsă, pe fundament de piatră. Rămășițele de floră și faună documentează cultivarea cerealelor și creșterea ovicaprinelor și vitelor. Fusaiolele și greutatea de lut atestă meșteșugul torsului și țesutului. A fost descoperită o gamă variată de unelte de piatră, cioplite și șlefuite (printre care dinți de seceră, râșnițe), vasele fiind lucrate tot din piatră. Printre îndeletnicirile locuitorilor Ierihonului se remarcă și extragerea sării (prin evaporare) din apele Mării Moarte, a cărei comercializare a contribuit la asigurarea bunăstării acestei mici comunități agricole timpurii. Mormintele descoperite dovedesc un rit funerar complex, în care „cultul craniului” a jucat un rol important. Pot fi menționate, în acest sens, celebrele cranii supramodelate cu ghips, redând trăsăturile feței, ochii fiind marcați prin scoici kauri, așezate în cavitățile oculare.

Cercetările complexe efectuate la începutul anilor 1970 de o echipă condusă de Andrew More, în situl de la Abu Hureira, pe Eufratul superior (Siria), demonstrează și mai clar și convingător tranziția de la „prădare” la producerea hranei. La baza tell-ului se află un mic sălaș al culegătorilor-vânătorilor mezolitici din mil. XI-X î.H. Din investigațiile arheobotanice rezultă că locuitorii au cules și folosit în alimentație 157 de specii de plante sălbatice, inclusiv semințe de graminee, râșnite înainte de a fi preparate ca hrană. Necesitățile de carne au fost asigurate mai ales prin vânărea gazelilor. În mileniul IX Abu Hureira devine o mare așezare a agricultorilor protoneolitici timpurii (PPN A). Spectrul resturilor vegetale arată acum o cu totul altă structură: au fost atestate mult mai puține specii și predomină plantele cultivate: orzul, secara, grâul, linteia etc. Necesitățile de carne sunt asigurate, în continuare, prin vânătoare. Către mijlocul mileniului VIII (în PPN B) cantitatea oaselor de gazele și alte animale sălbatice descoperite în sit se micșorează subit, fiind înlocuite de rămășițele unor animale domestice (oaia, capra). Cercetarea interdisciplinară a sitului de la Abu Hureira arată că, cel puțin în această parte a lumii, domesticirea plantelor a precedat domesticirea animalelor, folosite în alimentație.

Imaginea despre începuturile neoliticului ne-a fost îmbogățită prin rezultatele săpăturilor de la Çayönü, sit aflat pe un afluent al Tigrului superior (sud-estul Turciei). Așezarea, cu mai multe nivele de locuire, datează din

ultimele secole ale mileniului VIII și primele secole ale mileniului VII î.H. (PPN B). Trei dintre casele descoperite, cu podeaua din lespezi de piatră, sunt construcții de dimensiuni mai mari și au avut o anume destinație comunitară, punându-se problema existenței instituției de șefie. La Çayönü au fost descoperite relativ numeroase obiecte de aramă (ace, străpungătoare, cârlige pentru pescuit, mărgelile) lucrate prin ciocănire la cald și care reprezintă primul caz cunoscut de utilizare conștientă a unui metal.

În ceea ce privește meșteșugul ceramicii, el nu începe odată cu olăritul. Arderea lutului a fost experimentată încă în paleoliticul superior, după cum arată statuetele descoperite la Dolní Vestonice (Cehia). Se pare că primele vase ceramice au fost realizate de populația sedentarizată de pescari, vânători și culegători a culturii Jomon de pe coastele Mării Japoniei, începând cu mileniul X î.H. În Orientul Apropiat ceramica apare după protoneolitic, în *neoliticul timpuriu*, probabil în cursul mileniului VII î.H. Printre cele mai importante situri timpurii cu ceramică pot fi menționate Murebit (în Siria, pe Eufrat) Ganj-Dareh (Iran), Çatal Hüyük (Turcia), iar printre cele mai vechi cuptoare de ars ceramică se numără cele descoperite la Yarim Tepe (în nordul Mesopotamiei).

Așezarea de la Çatal Hüyük, situată în Podișul Konya (Anatolia sud-centrală), cercetată de James Mellart, este unul din cele mai importante situri neolitice, considerat a fi un centru protourban (sau chiar „oraș”). Întinsă pe 13 hectare, așezarea prezintă 13 nivele de locuire succesive (I-X: neolitic ceramic, XI-XIII: protoneolitic). Numărul caselor este evaluat la cca. 1000 (care nu au funcționat toate în același timp) și care puteau adăposti 5-6000 de locuitori. Casele, cu o suprafață de aproximativ 25 m² sunt construite din cărămidă nearsă, unele imediat lângă altele, intrarea făcându-se de pe acoperișul plat. Construcțiile au o arhitectură unitară, toate acestea indicând coeziune și planificare. Printre construcții au fost identificate mai multe sanctuare, dedicate cultului zeiței-mame (Terra mater), asociat cultului taurului, simbol al principiului Masculin. Interiorul sanctuarelor este decorat cu reprezentări plastice și pictate, înfățișând scene de hierogamie, naștere, vânătoare și de înmormântare, al căror sens nu ne este cunoscut întotdeauna cu precizie. Nu există cimitire, morții fiind înmormântați, și acum, în interiorul caselor. După o viață înfloritoare, de aproape un mileniu, așezarea a fost părăsită, din motive necunoscute, în a doua jumătate a mil. VI î.H.

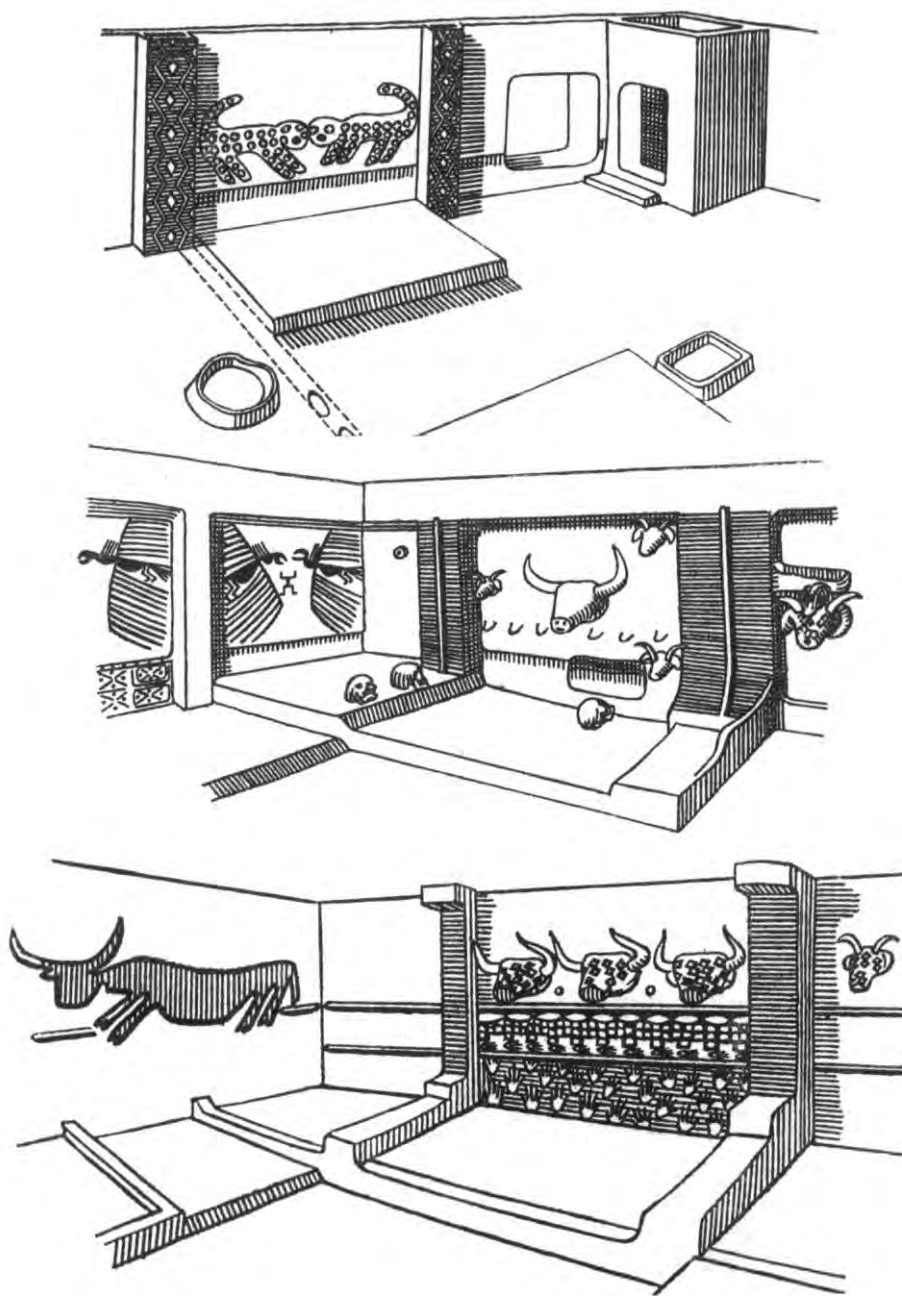

Fig. 11. Çatal Hüyük. Sus: „sanctuarul cu leoparzi” (VI A4); în mijloc: „sanctuarul morților” (niv. VII/21); jos: sanctuarul E VI 8. Vederi.

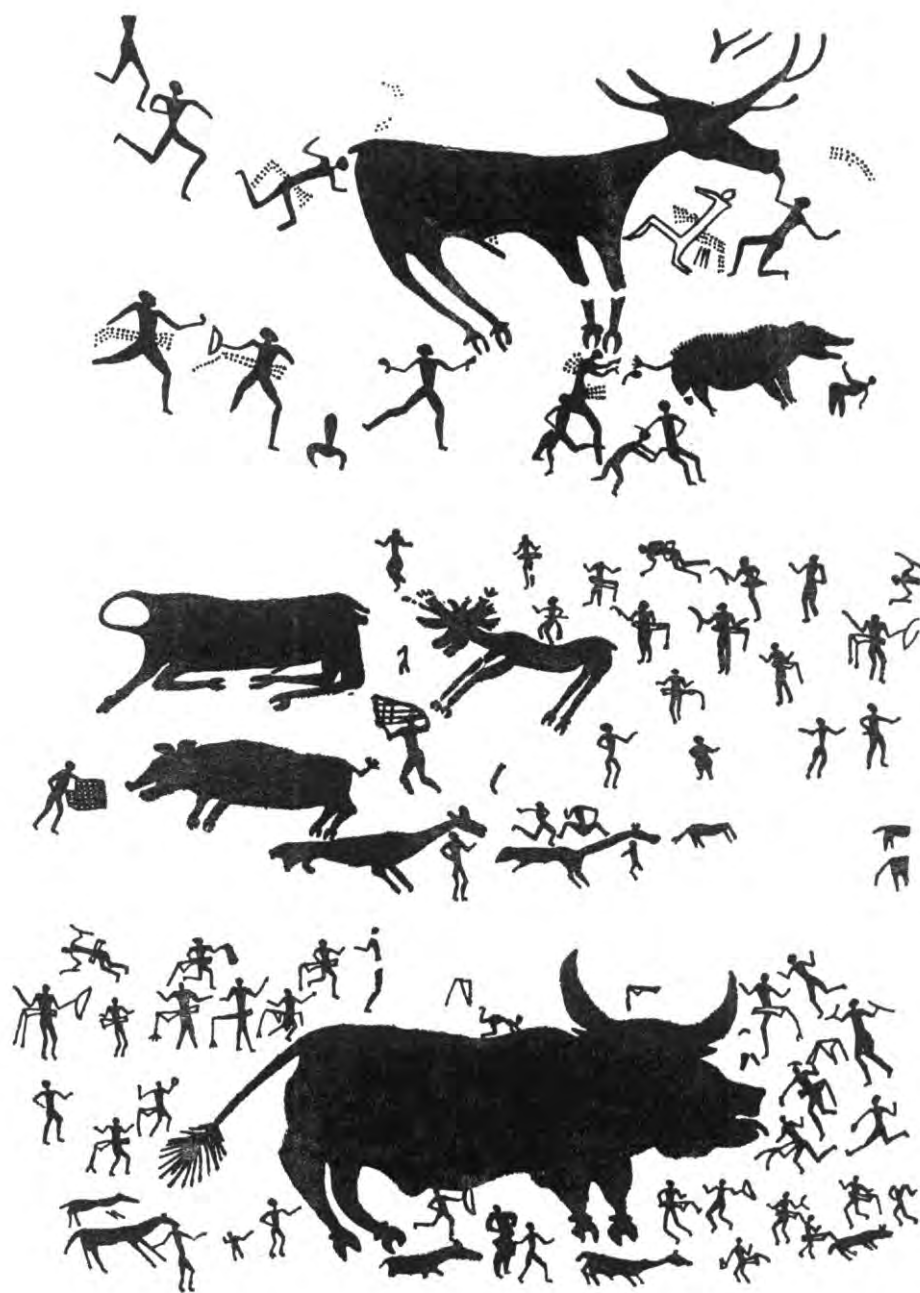

Fig. 12. Çatal Hüyük. Fresce din „sanctuarul cultului vânătorii” (niv. V).

7.3.3. Răspândirea neoliticului în Europa.

Originea neoliticului este una dintre cele mai vii discutate probleme ale preistoriei europene: apariția agriculturii a fost, oare, rezultatul unei evoluții locale sau se datorează unor influențe (ori chiar „imigranți”), veniți din afara continentului ? Dacă avem în vedere faptul că strămoșii sălbatici ai celor mai multe plante cultivate și animale crescute la începutul neoliticului (grâul, orzul, respectiv oaia și capra) nu se întâlnesc pe teritoriul Europei, trebuie să admitem că este mai plauzibilă cea de a doua ipoteză. Potrivit cercetărilor mai recente, chiar și formele domestice ale unor animale ca bourul și mistrețul (vitele și porcul), care au fost larg răspândite în Europa post-glaciară, au fost aduse, de asemenea, din afară.

Cei mai mulți specialiști admit, astăzi, că modul de viață neolitic s-a difuzat spre Europa dinspre centrele de neolitizare din Orientul Apropiat, în principal prin Anatolia. Părerile sunt împărțite, în schimb, în ceea ce privește modalitățile concrete ale acestui transfer cultural: prin dispersie migratorie, aculturație, împrumut etc. Teoria unor migrații pe distanțe mari sau a „colonizării”, îmbrățișată cândva, este mai puțin agreată de cercetarea actuală, ceea ce nu înseamnă că ar trebui excluse cu totul deplasările unor grupuri de populații. A.J.Ammermann și L.L.Cavalli-Sforza (1984), de pildă, au creștere demografică, ceea ce, la un moment dat, va determina migrarea, la distanțe scurte, spre exteriorul zonei deja cultivate, a unei părți a populației. În felul acesta, și prin contactele cu populațiile locale epipaleolitice, s-ar putea explica propagarea agriculturii din Anatolia spre insulele Mării Egee și Grecia, iar de aici spre Italia și Mediterana occidentală, pe de o parte, și spre regiunea balcano-danubiană, pe de altă parte.

În peștera de la Frankthi, în Peloponez (Grecia), s-a putut urmări foarte bine că, peste locuirea mezolitică/epipaleolitică, a unei populații de vânători-culegători, urmează niveluri de ocupație în care apar, aparent brusc, în prima jumătate a mileniului VII î.H., rămășițele unor plante cultivate (grâul, orzul, linte) și animale domestice (oaia, capra). În mileniul al VII-lea siturile neolitice sunt bine atestate în toată Grecia, inclusiv în provinciile din nord (Thessalia, Macedonia), ca și în Tracia, învecinată cu regiunea strâmtoarelor ce despart Europa de Asia Mică. Chiar dacă, la un moment dat, s-a susținut existența, în această zonă, a unui protoneolitic/neolitic preceramic (la Argissa Magula, în Thessalia, de pildă), se pare că, în realitate, neoliticul debutează și în această parte a sud-estului Europei cu o fază în care este deja cunoscută și produsă așa-numita ceramică monochronă. Pe la 6000 î.H. apar primele așezări neolitice la nord de Dunăre, pe teritoriul actual al României, Serbiei și Ungariei. Evident, este vorba aici de o propagare a neoliticului pe cale continentală (pe uscat), în care un rol deosebit l-a jucat marele complex cultural Protosesklo-Presekklo-Sesklo-Kremikovci-(Proto-)Starčevo-Körös-Criș, cu o frumoasă ceramică pictată, de bună calitate.

La periferia nord-vestică (și sub influența) acestei civilizații a primilor agricultori din SE Europei se va naște, pe la mijlocul mileniului al VI-lea î.H., cultura ceramicii liniare, specifică neoliticului timpuriu al regiunilor centrale, păduroase, ale Europei, cu o climă mai rece și mai umedă. Populația acestei culturi, într-o „luptă” continuă cu pădurea pentru a obține noi terenuri, s-a răspândit, în cursul a mai multor faze, pe un teritoriu imens, din Olanda și până în Ucraina de astăzi.

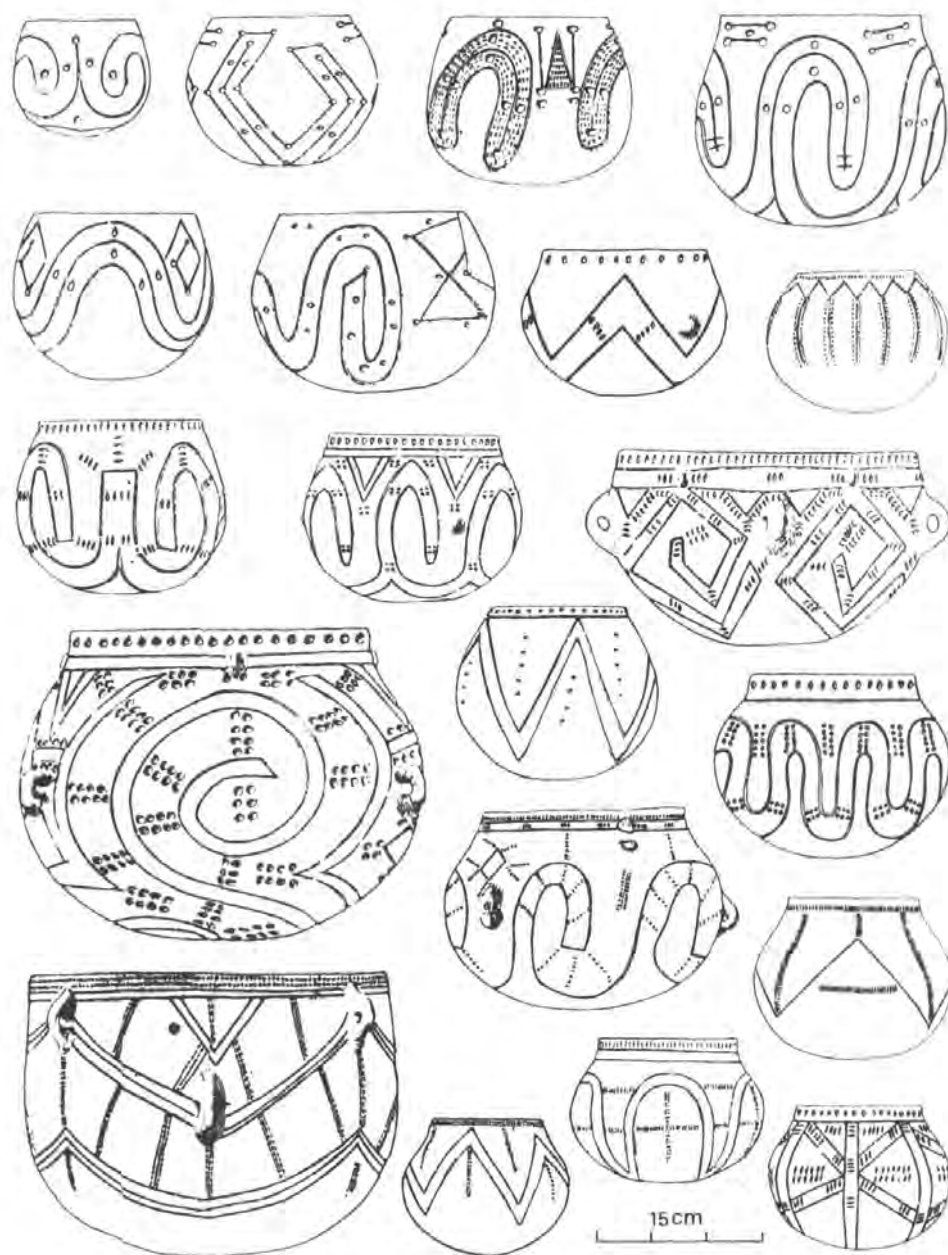

Fig. 13. Vasele culturii ceramicii band-liniare din Alsacia, Franța răsăriteană (după G. Camps).

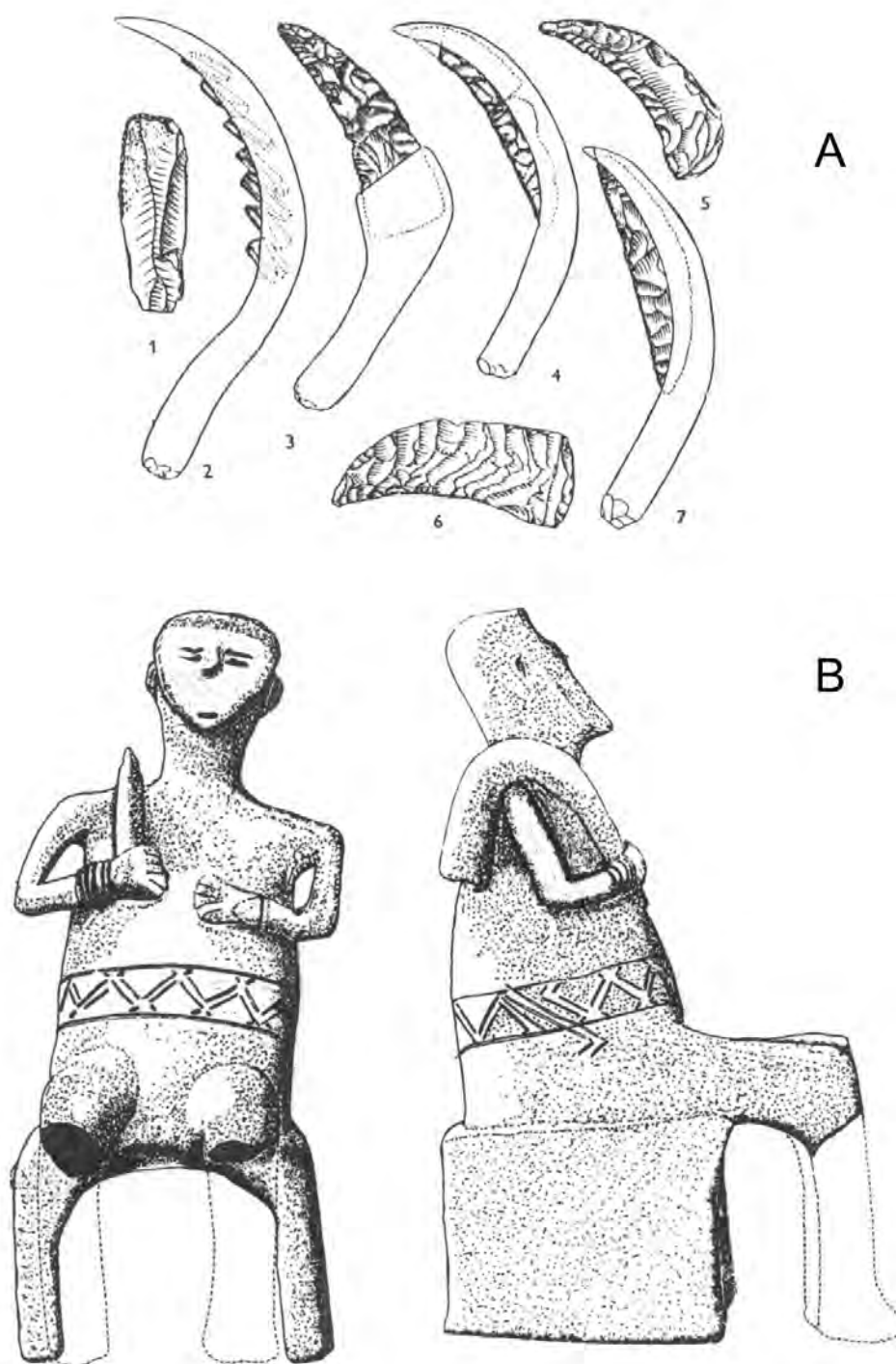

Fig. 14. Seceri neolitice cu lame și dinți de silex, prinse în rame de os sau lemn (A). Bărbat șezând cu o seceră pe umărul drept. Statuetă de lut, cultura Tisza. Szegvár-Tűzköves, Ungaria (B).

În nordul și nord-vestul Europei, datorită condițiilor de climă, dar și a existenței unor bogate resurse de hrană, de origine marină și terestră, exploatate prin cules, pescuit și vânătoare, modul de viață neolitic apare, după cât se pare, abia începând cu mileniul V î.H.

În ceea ce privește regiunile Mediteranei centrale și occidentale, cele mai vechi situri neolitice sunt atestate în zonele de litoral ale Italiei, Franței și Spaniei de astăzi, ceea ce arată clar că, în acest caz, este vorba de propagarea pe cale maritimă a noilor elemente de civilizație agrară. Cele mai timpurii descoperiri, datând, probabil, din a doua jumătate a mileniului VII și din prima jumătate a mileniului VI î.H., provin din peșteri, care au fost locuite, anterior, de vânători și culegători epipaleolitici. Se pare că această populație, continuând exploatarea resurselor de hrană marine, a preluat unele elemente ale agriculturii, în special cultivarea grâului și creșterea oilor. Ceramica, produsă aici la începutul neoliticului, este ornamentată cu motive incizate și imprimate, acestea din urmă fiind realizate adesea cu scoica *Cardium*, ceea ce a dat și denumirea de impresso-cardial acestei culturi a primilor cultivatori din sud-vestul Europei.

7.4. Epoca metalelor

7.4.1. *Introducere.* În sistemul tripartit al periodizării Preistoriei, fundamentat de Christian Jürgensen Thomsen (1836), dezvoltat, detaliat și nuanțat apoi de generații întregi de arheologi, epoca pietrei (paleoliticul, mezoliticul/epipaleoliticul și neoliticul) este urmată de epocile a bronzului și fierului, cele două, împreună, fiind numite și epoca metalelor. Primul metal, utilizat de om, a fost însă (alături de aurul), cuprul, unui cercetător disting, astfel, o epocă a aramei, alții intercalează între neoliticul și epoca bronzului un așa numit eneolitic sau chalcolitic (epocă „cuprolitică”, de la lat. *aeneus*, gr. *chalkos* = (de) aramă și gr. *lithos* = piatră). Aceste epoci au fost definite, inițial, în sens fenomenologic, pornind de la materia primă din care au fost făurite uneltele, armele, podoabele etc., caracteristice vremurilor respective. Fără a nega importanța metalurgiei în mersul înainte a civilizației, știința preistorică contemporană are în vedere și alte criterii de periodizare, cum ar fi modificările ce intervin în economia și societatea, în structura așezărilor, în comportamentul funerar, în lumea credințelor și practicilor religioase. Epoca metalelor poate fi considerată în Europa „barbară” drept o *protoistorie*, care, pe lângă izvoarele arheologice, începe să fie luminată – în măsură diferită de la o regiune la alta – și de surse scrise, provenite din lumea deja „civilizată”. Nu trebuie să uităm că epoca bronzului european este contemporană cu istoria Orientului antic din mileniiile III-II î.H*, că în epoca târzie a bronzului se va naște și în Egeea o înaltă civilizație, cea cretano-miceniană, cunosătoare a scrierii, contemporană cu Regatul Nou al Egiptului și cu Imperiul Hittit, că, mai târziu, începând cu epoca arhaică a Helladei și până în epoca romană, sursele (autorii) de limbă greacă și latină au transmis informații prețioase despre tracii, geții, cimmericii, sciții, dacii, celții, germanii și alte neamuri, creatori ai unor culturi (în sens arheologic), atribuite primei și celei de a doua epoci a fierului din Europa (Hallstatt, La Tène).

7.4.2. *„Revoluția metalurgică”.* Descoperirea metalelor, prelucrarea și utilizarea lor ca materie primă recuperabilă pentru diferite artefacte, de calitate

* Toate datările din cuprinsul acestui capitol, dacă nu sunt altfel indicate, trebuie înțelese î.H.

superioară, ce puteau fi produse în serie, a provocat, direct sau indirect, schimbări fundamentale în toate domeniile vieții. Consecințele nu au fost, în general, imediate ci s-au resimțit, cu adevărat, pe termen mai îndelungat. În orice caz, „ieșirea” din Preistorie și apariția unor societăți superior structurate a avut loc, treptat și în ritmuri diferite, doar în acele zone ale lumii unde a avut loc și „revoluția metalurgică”.

7.4.2.1. *Paleometalurgia*. Prin paleometalurgie înțelegem metalurgia aramei și cea a bronzului. *Arama* a fost cunoscută sporadic, se pare, încă în mezolitic, după cum arată un mic pandantiv de cupru, descoperit în peștera de la Shanidar (Munții Zagros, Irak) și datat în mileniul X. Micile obiecte de aramă devin mai numeroase în neoliticul aceramic al Orientului Apropiat, după cum am menționat în legătură cu situl de la Çayönü din sud-estul Anatoliei, unde au fost descoperite peste 100 de piese mici de cupru. În Europa primele obiecte de cupru apar, răzleț, încă în neoliticul timpuriu (mileniul VI), inclusiv în cultura Starčevo-Criș din regiunea balcano-dunăreană. La început, atât în Orient cât și în Europa, este vorba de prelucrarea cuprului nativ (metal în stare pură, întâlnit în natură), prin ciocănire la rece și, apoi, la cald, aplicând, în fond, aceeași tehnică care a fost folosită anterior la prelucrarea pietrei.

Prelucrarea cuprului nativ, prin care omul a putut să cunoască unele din calitățile și avantajele acestei noi materii prime, nu marchează încă începuturile metalurgiei și nu a influențat în mod semnificativ viața cotidiană. Menționăm, în acest sens, faptul că în America de Nord, în regiunea Marilor Lacuri, prelucrarea cuprului nativ a fost cunoscută, se pare, încă în mileniiile IV-III, în cadrul așa numitei Old Copper Culture, și arama a fost metalul folosit de populația băștinașă până la venirea europenilor, în sec. XVI d. H. Au fost făurite, de pildă, prin ciocănire la cald, frumoase vârfuri de lance, dar utilizarea armelor și a altor obiecte de cupru nativ nu a modificat traiul tradițional al băștinașilor.

Despre metalurgie se poate vorbi numai din momentul în care metalul este topit și turnat în forme, apărând premisele unei producții în serie. Zăcămintele de cupru nativ fiind rare, iar rezervele limitate, pe baza lor nu ar fi putut lua naștere metalurgia. Aceasta presupune, prin urmare, și obținerea metalului din minereuri și, implicit, extragerea minereurilor din zăcămintele (mineritul). Este vorba, astfel, de un întreg lanț tehnologic, care necesită obținerea unor temperaturi înalte (cca. 800 °C pentru reducerea minereurilor și 1085 °C pentru topirea cuprului) și stăpânirea unor procese tehnice, precum reducerea, cunoștințe care au început să fie dobândite și acumulate anterior, prin practicarea olăritului.

Metalurgia aramei apare în neoliticul târziu și se va desăvârși în chalcoliticul Orientului Apropiat, în cursul mileniilor VI-IV. (A se vedea, de pildă, produsele arămarilor culturii El Obeid din Mesopotamia, sau ale culturii Nagada din Egipt.) Metalurgia aramei va deveni cunoscută, probabil în mod independent, și în estul Asiei, încă în cursul mileniului III. Ea apare și în America de sud, în regiunea Anzilor (Bolivia, Peru), în mileniul I. Pot fi menționate, în această privință, uneltele, armele și obiectele de podoabă, descoperite în necropola de la Tablada de Lurin, de lângă Lima și, în general, cultura numită Chavin, ce poartă multe din caracteristicile chalcoliticului din Lumea Veche. Singurul continent unde metalele și metalurgia au rămas necunoscute este Australia, a cărei populație băștinașă – folosind limbajul

arheologiei – nu a depășit modul de viață a culegătorilor și vânătorilor paleolitici-mezolitici din Lumea Veche.

În ceea ce privește Europa, apariția metalurgiei aramei a fost pusă de adepții difuzionismului pe seama influențelor civilizațiilor Orientului Apropiat, transmise prin filiera lumii egeo-anatoliene. Dezvoltarea metodelor moderne de datare și înmulțirea datărilor radiocarbon calibrate privitoare la culturile neoliticului târziu și chalcoliticului european i-au determinat pe unii reprezentanți de seamă ai științei preistorice să susțină autonomia metalurgiei europene față de Orientul Apropiat și chiar față de Egeea. C. Renfrew și D.W. Harding au susținut, astfel, încă în deceniul opt al sec. XX, că metalurgia aramei a apărut, în mod independent, cel puțin în două regiuni ale continentului nostru: în Peninsula Balcanică și în Peninsula Iberică. Chiar dacă pare exagerată opinia potrivit căreia metalurgia din sud-estul Europei ar fi început mai devreme cu 1000 de ani față de lumea egeo-anatoliană, se poate admite că în a doua jumătate a mileniului V și în prima jumătate a mileniului IV, conform datelor radiocarbon calibrate, s-a putut dezvolta pe baze locale, un important centru metalurgic în regiunea balcano-carpatică, la orizontul Vinča târzie și, mai ales, în sânul culturilor Karanovo VI – Gumelnița, Sălcuța, Ariușd-Cucuteni, Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr etc. care, la rândul său, a putut accelera răspândirea metalurgiei aramei spre alte zone ale Europei Centrale și de est. Sunt grăitoare, în acest sens, cantitatea și varietatea obiectelor de aramă (vezi: depozitul de topoare de la Pločnik, necropola de la Varna, cimitirele culturilor Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr etc.), existența unor tipuri specifice zonei (de ex. topoarele cu două tășuri și cu brațele „în cruce”), dovezile pentru prelucrarea locală a metalului (creuzete, linguri și forme de turnare, de pildă) și, nu în ultimul rând, urmele incontestabile ale mineritului preistoric (cum sunt exploatările miniere de la Aibunar, în Bulgaria meridională și Rudna Glava, probabil și Majdanpek, în nord-estul Serbiei).

În ce privește Peninsula Iberică, obiectele de cupru se răspândesc în a doua jumătate a mileniului IV, mai ales odată cu cultura neolitică târzie/chalcolitică Almeria, ce poate fi ilustrată prin descoperirile făcute în celebra așezare fortificată de la Los Millares (sud-estul Spaniei), situată într-o zonă cu importante zăcămintele de cupru (Rio Tinto). Răspândirea metalurgiei aramei în Partea vestică a Europei este în strânsă legătură cu răspândirea, în cursul mileniului III, a culturii vaselor campaniforme (Glockenbecherkultur), originară, probabil, din Peninsula Iberică și care, în expansiunea sa, atinge insulele britanice spre nord și Dunărea mijlocie spre est. Răspândirea metalurgiei în Europa occidentală se datorează, de asemenea, legăturilor pe mare, de-a lungul coastei Atlanticului, din Peninsula Iberică și până în nord-vestul continentului nostru.

Cuprul ca materie primă prezintă numeroase avantaje față de piatră: pot fi obținute obiecte de o formă mai complicată, mai eficiente și mai rezistente, piesele rupte pot fi recuperate și refolosite prin retopire și returnare etc. Este de menționat, în același timp, că cuprul topit nu este suficient de fluid și, din această cauză, turnarea, mai ales în forme mai complicate, poate fi dificilă. De asemenea, nu numai că arama este un metal moale, dar, în cursul topirii și turnării, cuprul absoarbe gaze din atmosferă ceea ce duce la formarea unor goluri (bule de aer) în masa metalului, obiectul obținut devenind, astfel, mai ușor casabil. Aceste neajunsuri au fost înlăturate sau reduse prin realizarea

aliajului cuprului cu arsen, staniu (cositor), antimoniu, plumb sau zinc, obținându-se *bronzul*. Aliajul se topește la o temperatură mai joasă, este mai fluid și formează, după turnarea în tipare, o masă compactă, fiind, totodată, un metal mai dur în comparație cu arama.

Cuvântul bronz, pe care îl folosim pentru desemnarea acestui aliaj provine din termenul de limbă latină *aes brundisium* = aramă/metal produs în Brundisium (sau Brundisium, astăzi Brindisi), oraș roman din sud-estul Italiei.

Bronzul apare în Orientul Apropiat în urma unor experiențe îndelungate, în cursul mileniului IV. Cele mai vechi aliaje conțin un mic procentaj (sub 1-2 %) de arsenic și, pentru desemnarea lor, se folosesc și termenii de cupru arsenizat sau pseudo-bronzuri. După părerea multor specialiști, în aceste cazuri nu este vorba de un aliaj intenționat ci au fost folosite minereuri care, în mod natural, au conținut și arsen. Acestea au putut fi mai ușor identificate, datorită mirosului specific de usturoi și este posibil că, astfel, au fost anume căutate. Cuprurile arsenizate, cu un conținut de peste 2% As, sunt considerate, în general, aliaje intenționate (bronz arsenic). Cuprurile arsenizate, respectiv bronzurile arsenice au fost larg răspândite și în Europa (inclusiv în regiunile danubiene și carpato-balcanice) în chalcoliticul târziu și, mai ales, în epoca timpurie a bronzului. Această tehnologie comporta unele riscuri pentru sănătatea metalurgilor, datorită toxicității arsenului care începe să se evaporeze în cursul încălzirii și topirii metalului la o temperatură de 300 °C. Renunțarea la aliajul cu arsen și înlocuirea lui cu staniu (sau alte metale) ar putea fi în legătură și cu acest fenomen. Bronzul „standard” conține 90% Cu și 10% Sn; la acest procentaj optim s-a ajuns treptat, la început adăugându-se doar 1-6 % cositor.

Bronzul cu cositor apare în Orientul Apropiat în a doua jumătate a mileniului IV în perioada Uruk și Djendet Nasr, iar în prima jumătate a mileniului următor acest meșteșug este deja perfect maturizat, fiind folosită și tehnica superioară de turnare a unor obiecte de formă complicată prin metoda cerei pierdute („à cire perdue”) (a se vedea descoperirile din necropola regală din Ur și din alte situri din Mesopotamia și Anatolia, de pildă).

În cursul mileniului al III-lea metalurgia bronzului începe să se răspândească, treptat în toată Lumea Veche. Acest fenomen a fost înlesnit și prin dezvoltarea comerțului la mare distanță, determinată, la rândul său, de raritatea zăcămintelor de cositor, metal ce trebuia procurat, de multe ori, din regiuni îndepărtate. Astfel, dacă zăcămintele de cupru erau răspândite în mai toate ținuturile Lumii Vechi, cositorul se găsea doar în câteva locuri: în Asia anterioară, în mulții din nordul și vestul Iranului, iar în Europa în regiunea Cornwall (Anglia de sud-vest), Bretagne (Franța de nord-vest), Peninsula Iberică și în nordul Italiei.

Dacă în Egeea și Europa de sud-est există dovezi pentru practicarea metalurgiei bronzului ce datează din a doua jumătate a mileniului III, în Europa centrală acest meșteșug se maturizează în prima jumătate și către mijlocul mileniului II, în epoca timpurie și mijlocie a bronzului (perioada culturii Aunjetitz și a culturii mormintelor tumulare). Maxima înflorire a metalurgiei bronzului a avut loc în Europa centrală în perioada culturii câmpurilor de urne, la sfârșitul mileniului II și începutul mileniului I, perioadă ce corespunde, în sud-estul Europei, începutului epocii fierului.

7.4.2.2. *Metalurgia fierului*. Primele obiecte de fier apar, sporadic, în Orientul Apropiat, încă din mileniul III. Este vorba de obiecte lucrate din fier meteoric (care, spre deosebire de metalul obținut din minereurile terestre, conține un anumit procent de nichel). Fierul de origine „cerească” era rar și scump și a fost tratat ca un metal nobil, din care au fost lucrate podoabe, arme de lux și semne de distincție. Putem menționa, drept exemple, pumnalele ceremoniale cu lama de fier provenite din mormintele regale de la Alaça Hüyük (Anatolia, sfârșitul mileniului III.) și Ur (Mesopotamia de sud, sec. XXVII-XXVI), din celebrul mormânt al faraonului Tutankhamon (1336-1327), precum și podoabele de fier încrustate cu aur descoperite la Byblos (Fenicia, sec. XIX), inelul, într-unul din mormintele în formă de puț de la Mycene (Grecia, sec. XVI) ș.a. Din Europa centrală nu cunoaștem, deocamdată, obiecte din fier meteoric, dar aparițiile, sub altă formă, a noului metal au putut stârni interesul oamenilor. Astfel, unul din cele mai vechi „obiecte” de fier din Europa, „inelul” descoperit într-un mormânt la Vorwohlde (Saxonia de Jos, Germania, sec. XVI) este, de fapt, o concrețiune întâmplătoare (naturală) de fier.

Fierul este foarte răspândit în toată lumea, dar extragerea metalului din minereurile feroase este un procedeu tehnologic complex, ce a putut fi stăpânit doar datorită experiențelor și cunoștințelor dobândite anterior prin dezvoltarea metalurgiei aramei și bronzului. Minereul zdrobit, mărunțit, amestecat cu cărbune de lemn, trebuia încălzit în cuptoare speciale până la 1200 °C pentru a separa impuritățile (transformate în zgură) și a obține o masă de fier spongioasă, sub formă de lupe („turte”). Acestea au fost prelucrate, purificate, în continuare, prin ciocănirea puternică la cald, până la obținerea unor bare de fier, rezistent și totodată maleabil.

Temperatura de topire a fierului este de 1539 °C, o temperatură ce nu a putut fi obținută în Preistorie și Antichitate. Astfel, până în Evul Mediu (sec. XIV-XV d.H.), când apare fonta, fierul (care circula, ca materie primă, sub formă de bare) a fost prelucrat și transformat în diferite obiecte prin ciocănire la cald (forjare). Fierul pur este moale, dar metalurgii și-au dat seama că prin alierea cu carbon metalul devine suficient de dur. Aceste experiențe au dus, cu timpul, la realizarea oțelului, obținut, probabil, încă la începutul mileniului I, după cum indică descoperirile de la Hasanlu (Iran).

După câte știm, primele încercări de prelucrare a fierului în unele zone ale Orientului Antic datează încă din prima jumătate a mileniului II, fiind posibil ca asemenea experiențe să fi avut loc și în unele regiuni ale Europei, unde metalurgia bronzului a atins deja un înalt nivel (nordul Caucazului, Peninsula Balcanică, Bazinul Carpatic). Metalurgia fierului este practică pe scară mai largă începând cu sec. XV-XIV în lumea hittită, care devine nu numai producătoare dar și exportatoare de obiecte, mai ales arme de fier, după cum reiese și din corespondența regilor hittiti cu faraonii egipteni și unii suverani din Orientul Apropiat. Astfel, într-o scrisoare a regelui Hattuşil III, adresată, pe la 1270, către regele Asiriei, este menționată și regiunea Kizzuwadna (localizată în sudul Asiei Mici, probabil în Cilicia de mai târziu), cu ateliere de prelucrare a „fierului pur” și cu depozite de obiecte de fier aflate sub autoritatea regelui. Această corespondență constituie, totodată, o interesantă mărturie cu privire la obiceiul schimbului de daruri între suverani.

După prăbușirea imperiului hittit, pe la 1200, cunoștințele legate de metalurgia fierului s-au răspândit cu rapiditate în regiunile învecinate (regiunea caucaziană, Urartu și, mai ales, Mesopotamia și Levant) dar și mai departe, în Egeea și sud-estul Europei. În Asiria, în cursul secolelor XII-XI, fierul a înlocuit, practic bronzul. Este semnificativ că în palatul lui Șargon II (722-705) de la Dur-Șarrukin/Khorsabad au fost descoperite cca. 150 t de fier, în formă de semifabricate (bare) sau obiecte finite (arme, unelte etc.). De altfel, ascensiunea regatului neo-asirian nu poate fi disociată de puterea sa militară, datorată și introducerii armamentului de fier. În Siria și Palestina, la sfârșitul mileniului II și începutul celui următor fierul devine o materie primă cu largă utilizare, inclusiv pentru unelte agricole.

În Egeea, ca și în sud-estul Europei, obiectele de fier se răspândesc în perioadele numite Submicenian și Protogeometric (sec. XI-X), vreme din care datează și primele dovezi pentru o metalurgie locală a fierului. Izolat, există și descoperiri mai timpurii, ceea ce ar putea fi un indiciu că meșteșugarii din centrele de metalurgie a bronzului au încercat să experimenteze și prelucrarea fierului. Ar putea fi menționate, în acest sens, și celțul de fier descoperit în necropola tumulară de la Lăpuș și fragmentul de cuțit din componența depozitului de la Rozavlea (jud. Maramureș), datând din sec. XIII-XII și provenind din aria importantului centru metalurgic din regiunea Tisei superioare. Să nu uităm, însă, că această perioadă (a „câmpurilor de urne”) reprezintă, în Europa central-răsăriteană, perioada de maximă înflorire a metalurgiei bronzului. Spre a da un exemplu tot din spațiul carpatic: depozitul de bronzuri de la Uioara de Sus (sec. XII-XI) conținea nu mai puțin de 5812 de obiecte, în greutate totală de 1100 kg.

Se poate remarca faptul că, în Europa, înlocuirea bronzului cu fierul a avut loc treptat și noul metal devine preponderent în cursul secolelor VI-V, odată cu trecerea de la prima la cea de a doua epocă a fierului. În răspândirea pe scară largă a metalurgiei fierului și a unor tipuri variate de obiecte de fier un rol important au avut, în această vreme, și coloniile grecești de pe litoralul Italiei și Franței de astăzi, care au întreținut intense legături cu lumea „barbară” de dincolo de Alpi. Începând cu a doua jumătate a mileniului I (epoca La Tène) bronzul este folosit, aproape exclusiv, pentru confecționarea unor obiecte de podoabă și decorative.

Rezultă din această scurtă prezentare a începuturilor metalurgiei că există decalaje semnificative în ceea ce privește răspândirea utilizării și prelucrării metalelor în diferitele părți ale lumii. Există, de asemenea, deosebiri importante privind consecințele dezvoltării metalurgiei, care trebuie coroborate și cu alți factori determinanți ai progresului în vechile civilizații. Astfel, datorită unui ansamblu de condiții favorabile, trecerea la epoca bronzului în Orientul Apropiat a marcat, totodată, începutul istoriei celor mai vechi state din istoria universală, în timp ce pentru cea mai mare parte a Europei epoca metalelor reprezintă, încă, perioada târzie a preistoriei.

7.4.3. Chalcoliticul și trecerea spre epoca bronzului în Orientul Apropiat. Sfârșitul „Preistoriei” și începuturile „Istoriei” în Mesopotamia și în Valea Nilului

În unele situri din Anatolia se poate observa o lungă continuitate a locuirii, din protoneolitic și, prin diferitele faze ale neoliticului, până în

chalcolitic, ca la Hacilar sau la Mersin (Yümük Tepe). Acesta din urmă, situat în sudul Anatoliei, este un tell, înalt de 25 m, cu 33 de nivele de locuire cercetare, în cele târzii (ca și la Hacilar) descoperindu-se o frumoasă ceramică pictată. În cursul neoliticului se inventează metalurgia aramei (exploatarea zăcămintelor de cupru, extragerea metalului din minereuri, obținerea de diferite tipuri de obiecte prin turnarea metalului topit în tipare), îndeletnicire ce se va intensifica începând cu mileniul VI., în neoliticul târziu, și apoi în *chalcolitic*.

În această vreme centrul dezvoltării istorice începe să se deplaseze din zonele de podiș (cu condiții naturale ce au favorizat apariția cultivării plantelor și creșterea animalelor) spre regiunile de câmpie, unde agricultura va fi posibilă și rentabilă numai în urma regularizării cursurilor de apă. În prima jumătate a mileniului VI se remarcă cultura Hassuna (de la Tell Hassuna, situat la 30 km vest de Tigru), ce caracterizează neoliticul târziu în Mesopotamia superioară, fiind contemporană cu nivelurile târzii de la Hacilar, din Anatolia. Urmează, în Mesopotamia superioară, cultura Halaf (de la Tell Halaf, situat între Tigru și Eufrat, la granița între Siria și Turcia), ce marchează trecerea spre chalcolitic și a fost datată în a doua jumătate a mileniului VI și în prima jumătate a mileniului V î.H. Această cultură este contemporană, în parte, cu faza târzie a așezării de la Mersin.

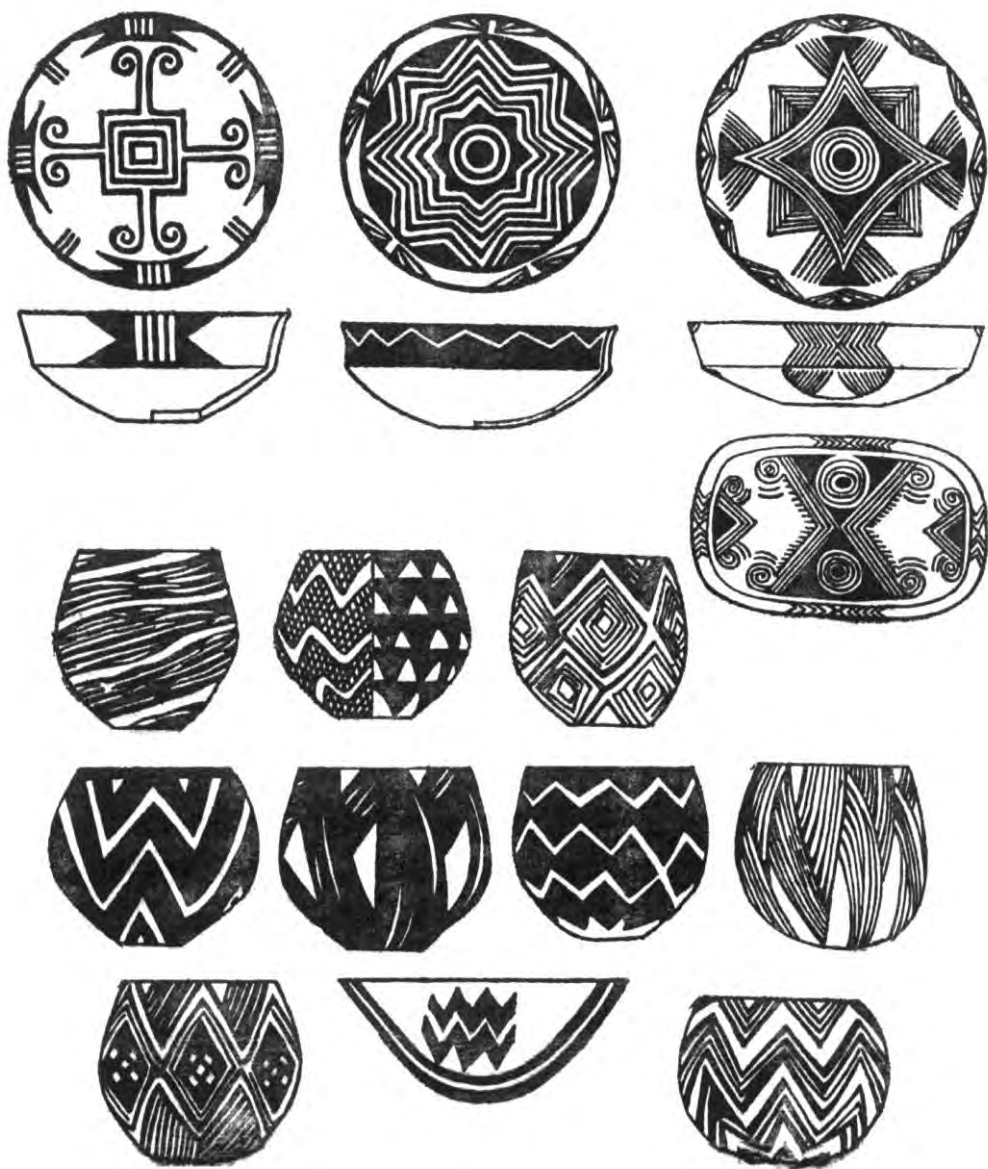

Fig. 15. Ceramică pictată chalcolitică. Șirul de sus: Haçılar, Anatolia de vest, niv. I, sfârșitul mileniului VI. Dedesubt: Dalma Tepe, Iranul de nord-est, mijlocul mileniului V.

În a doua jumătate a mileniului al VI-lea se poate observa extinderea civilizațiilor agricole din nordul spre centrul Mesopotamiei. Cultura Samarra (denumită după o importantă așezare, situată la nord de Bagdad, la marginea câmpiei aluvionare a Mesopotamiei) marchează, se pare, trecerea spre un nou tip de agricultură, bazată pe irigație. În această vreme au fost valorificate, probabil, doar inundațiile sezoniere ale Eufratului. Agricultură, mult mai eficientă în aceste condiții, va asigura un plusprodus suficient ca unii să nu mai participe la activități productive, ceea ce va contribui la adâncirea diferențierii sociale. Răspândirea pintaderelor (pecetilor) pentru marcarea proprietății sunt considerate și ele un indiciu în această privință.

În mileniul al V-lea va fi populată și câmpia aridă a Mesopotamiei de sud. În cultura Ubaid (sau El Obeid, de la Tell el Obeid, pe malul drept al Eufratului inferior), în mileniul V și în primul sfert al mileniului IV î.H. se construiesc primele canale și diguri pentru stăvilirea inundațiilor pustiitoare de primăvară ale Eufratului. În perioadele următoare, Uruk (3750-3150) și Djemet Nasr (3150-2800), care marchează, după unii, sfârșitul protoistoriei mesopotamiene, se trece la agricultura bazată pe irigație, fundamentul economic al primelor state sumeriene, aflate în *status nascendi*. Printre inovațiile tehnice ale acestei perioade pot fi menționate: plugul cu tracțiune animală, turnarea metalului prin metoda cerei pierdute, roata olarului, cărămida arsă. În perioada Uruk IVb apar și primele tăblițe de lut cu scriere pictografică-ideografică, ce a stat la baza scrierii cuneiforme răspândită, apoi, în cursul mileniului III, în toată Mesopotamia. Este în curs de constituire un sistem economic și un regim politic centralizate, pe formațiuni nu prea mari (orașe-state), în care templele vor juca un rol important.

Perioada dinastică timpurie (2800-2334) va fi marcată de o permanentă luptă pentru supremația politică și economică între orașele state sumeriene (Šuruppak, Kiš, Lagaš, Ur, Uruk, Umma). Prin instalarea la putere a lui Šarrukin/Šargon I (2334-2229), regele din Agade/Akkad, care își extinde autoritatea asupra Mesopotamiei întregi, se realizează o primă unificare a ținutului dintre Tigru și Eufrat, sub conducerea unei dinastii de origine semită (epoca accadiană, 2334-2160).

În valea Nilului se va desfășura, simultan, un proces în multe privințe asemănător. După culturile neolitice târzii Badari, Fayum A și Merimde (a doua jumătate a mileniului VI – mileniul V) urmează perioadele Nagada I – III ale chalcoliticului dezvoltat, care acoperă aproape întreg mileniul IV, fiind în bună parte contemporan cu perioada Uruk din Mesopotamia. Către sfârșitul acestui interval (care, arheologic vorbind, marchează trecerea spre epoca bronzului), într-o vreme corespunzătoare începutului perioadei Djemdet Nasr din Mesopotamia, se formează două unități teritoriale, Egiptul de Sus și Egiptul de Jos, sub autoritatea unor suverani, considerați de unii ca făcând parte din dinastia „O” (3150-3050). După mai multe încercări de unificare sub autoritatea regelui din Hierakonpolis (Egiptul de Sus), unitatea va fi realizată de Horus-Narmer (identic, probabil, cu Menes din izvoarele de limbă greacă de mai târziu), fondatorul dinastiei I, cu care începe lunga istorie a Egiptului faraonic, ce debutează cu așa numita perioadă arhaică (sau regatul timpuriu, dinastiile I-II, 3050-2686), contemporan, în parte, cu perioada dinastică timpurie a Mesopotamiei.

În felul acesta, la sfârșitul mileniului IV și începutul mileniului III, lumea Orientului Apropiat depășește stadiul preistoric, evoluția ei putând fi urmărită, în continuare, în cadrul istoriei Antichității. În aceeași vreme, societatea europeană trăiește încă, în funcție de regiune, în condițiile neoliticului târziu, ale chalcoliticului sau ale începuturilor epocii bronzului, având încă un lung drum de parcurs până la intrarea în „istorie”.

7.4.4. *Epoca metalelor în Europa*

7.4.4.1. *Epoca bronzului.* După cum rezultă din cele discutate în capitolul 7.4.2., metalurgia apare în diferitele regiuni ale Europei într-o vreme care este atribuită neoliticului târziu, chalcoliticului sau epocii aramei. Cu toate acestea, prin epoca metalelor se înțelege, în general, epoca bronzului și epoca fierului, aceasta din urmă fiind împărțită, după cum s-a mai spus, în prima și cea de a doua epocă a fierului (Hallstatt și La Tène). În ceea ce privește definirea limitelor cronologice și a conținutului acestor epoci, nu există încă un consens în știința preistorică europeană, mai mult, există deosebiri de păreri chiar în rândul arheologilor din aceeași țară (inclusiv în România). Ca o tendință generală a cercetărilor din ultimele decenii se poate remarca, totuși, datarea mult mai timpurie a începutului epocii bronzului în comparație cu sistemele cronologice elaborate la sfârșitul sec. XIX și în prima jumătate a sec. XX, precum și includerea în epoca bronzului a unor perioade, pentru care alierea intenționată a cuprului nu este dovedită. Această tendință este în legătură, pe de o parte, cu impunerea cronologiei înalte, bazată pe datările radiocarbon calibrate, iar pe de altă parte cu renunțarea la aplicarea rigidă a periodizării pe principii fenomenologice.

Astfel, dacă potrivit sistemului cronologic cvadripartit elaborat de Paul Reinecke în primele decenii ale sec. XX pentru Europa centrală, începutul epocii bronzului (Bronzezeit A, prescurtat: Bz A) din regiunea nord-alpină a fost fixat către 1800/1700, același moment este datat, acum, la sfârșitul mileniului III (sec. XXII-XXI), în vremea ce urmează după cultura vaselor campaniforme și cea a ceramicii șnurate târzii. În perioada timpurie a epocii bronzului au existat, în această zonă a continentului nostru numeroase grupe culturale, caracterizate prin morminte plane de înhumare, în care morții au fost depuși în poziție chircită. Cultura reprezentativă a epocii timpurii a bronzului în Europa Centrală (cca. sec. XXII-XVI, Reinecke Bz A₁ – A₂) este cultura Aunjetitz/Unetice (după numele unei localități de lângă Praga).

În prima parte a perioadei, în etapa Bz A₁, metalul folosit pentru diferite tipuri de arme, unelte și podoabe este arama. Alierea cuprului devine obișnuită în etapa Bz A₂, respectiv în faza „clasică” a culturii Aunjetitz, în primul sfert al mileniului II, când metalurgia bronzului atinge un înalt grad de dezvoltare, fiind stăpânite și cele mai complicate tehnici de turnare. Se remarcă, printre altele, diferitele tipuri de arme (de paradă): topoare cu două tăișuri, pumnale cu mâner plin și halebarde (Stabdolche/”pumnale cu coadă”), specifice acestei perioade. Multe dintre aceste arme, adevărate simboluri ale rangului social, au făcut parte din compoziția unor depozite sau au fost depuse în așa numitele morminte princiare și de luptători.

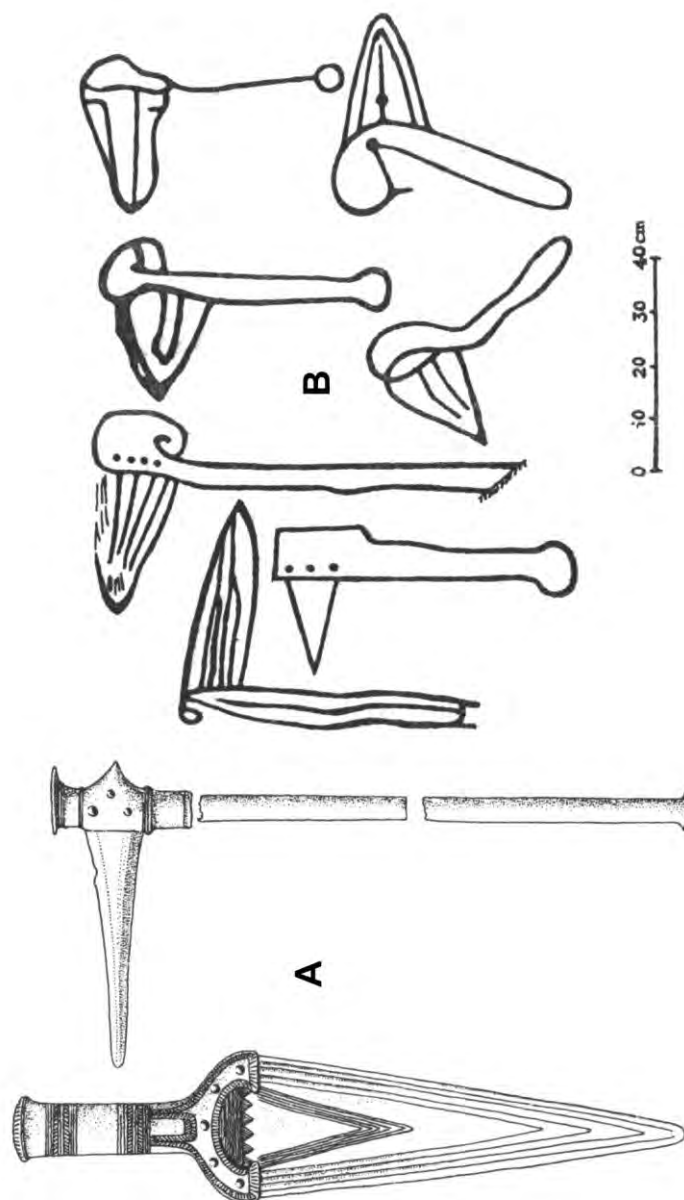

Fig. 16. A: Pumnal și halebardă de bronz, cultura Aunjetitz.
B: Halebarde gravate în stâncă. M-ții Atlas, Maroc (după G. Camps).

În estul Europei Centrale, în bazinul Dunării mijlocii, epoca bronzului debutează, potrivit stadiului actual al cercetărilor, odată cu începutul culturilor Vučedol-Zók (inclusiv grupele Makó și Nyírség/Nir, prezente și în vestul teritoriului actual al României), care urmează după cultura Baden, reprezentativă pentru faza târzie a epocii aramei. Acest moment este datat la începutul mileniului III, primele ateliere de prelucrare a bronzului, cunoscute mai ales din Transdanubia, fiind atestate către mijlocul și a doua jumătate a mileniului.

Pentru regiunea Dunării inferioare și a Balcanilor s-a încercat, în ultima vreme, fixarea începutului epocii bronzului către 3500, odată cu formarea culturilor Baden-Coțofeni, socotind, totodată, că perioada timpurie a bronzului se încheie pe la 2300/2000, odată cu orizontul Makó-Nir (Zók)-Schneckenberg-Monteoru I C4. În prima parte a intervalului menționat nu numai că nu este atestată metalurgia bronzului, dar obiectele de metal, în

general, sunt foarte rare (însușind abia câteva kg). Chiar și a doua parte a intervalului se caracterizează mai degrabă prin obiecte de cupru și cupru arsenizat, decât prin obiecte de bronz, produsele tipice ale metalurgiei acestei perioade fiind topoarele plate, cele cu marginea ridicată și topoarele cu gaura de înmănușare transversală. Un topor de acest din urmă tip a ajuns până la Theba (Grecia centrală), ceea ce permite sincronizarea unei anumite etape a Bronzului timpuriu de la Dunărea de Jos cu Helladicul timpuriu II/III (prima jumătate a mileniului III, după cronologia istorică, cca. 2800-2200, după datele radiocarbon calibrate).

Se poate observa că același interval de timp și același tip de civilizație (cultura Baden-Coțofeni) este apreciat în bazinul Dunării de mijloc ca ultima fază a epocii aramei, iar în regiunea Dunării de Jos ca reprezentând deja (cel puțin în viziunea unor cercetători) începutul epocii bronzului. Se poate observa, de asemenea, că, potrivit aceluiași concepții, întregul Bronz timpuriu de la Dunărea de Jos este situat cu peste 1000 de ani înaintea epocii bronzului central-european, respectiv înaintea fazei Reinecke Bz A.

În perioada mijlocie a epocii bronzului (Reinecke Bz B și C, sec. XVI-XIII) în Europa Centrală se modifică obiceiurile funerare: deasupra înmormântărilor, care sunt, în continuare, de înhumatie, vor fi ridicate movile funerare, practică după care a și fost denumită cultura reprezentativă a vremii din sudul Europei Centrale, cultura mormintelor tumulare (Hügelgräber-kultur, prescurtat HGK), răspândită în faza sa evoluată de la Rin până la Dunărea mijlocie. În aceeași perioadă, într-o arie largă ce se întinde din Germania central-răsăriteană până în Polonia, își începe evoluția cultura Lausitz care va avea o lungă existență, până în perioada târzie a epocii bronzului. În nordul Europei abia acum debutează „epoca mai veche” a bronzului (Ältere Bronzezeit, fazele Montelius I-II-III). În vestul Bazinului Carpatic, în prima parte a Bronzului Mijlociu, înainte de apariția, aici, a culturii mormintelor tumulare, a trăit populația așa numitei culturi a vaselor încrustate (ce se va răspândi și spre Dunărea inferioară), care și-a căpătat numele după tehnica specifică de ornamentare a ceramicii, prin motive adâncite și umplute cu o pastă albă, calcaroasă, ce s-a întărit în procesul arderii. La est de Dunărea mijlocie întâlnim, în această vreme, culturi „ale tellurilor” în care s-a produs o ceramică foarte frumoasă și variată, ornamentată, cu motive adâncite arcuite, spiralice și cu proeminente (Nagyrév, Hatvan, Füzesabony, Vattina), și care au corespondențe și în vestul teritoriului României (Otomani, Suciul de Sus – faza mai veche, Periam-Pecica, Vattina). În Transilvania și în regiunea Dunării inferioare epoca mijlocie a bronzului, datată, în ultima vreme, între cca. 2300/2200 – 1500, corespunde cu perioada culturilor „clasice” ale epocii bronzului: Wietenberg, Monteoru, Costișa, Gârla Mare, Verbicioara, Tei.

7.4.4.2. *De la epoca bronzului la prima epocă a fierului. Perioada și cultura Hallstatt.* În epoca târzie a bronzului (Reinecke Bz D – Hallstatt (prescurtat: Ha) A-B, sec. XIII-VIII), în spațiul central-european, între bazinul Rinului și Dunărea mijlocie, pe fondul culturii mormintelor tumulare, are loc un pronunțat proces de unificare culturală, marcat prin formarea și evoluția îndelungată a culturii câmpurilor de urne (Urnenfelderkultur, prescurtat, UFK), care și-a căpătat numele după întinsele necropole, uneori cu un număr impresionant de morminte de incineratie, rămășițele morților fiind depuse în urne funerare. În regiunile învecinate din nordul părții centrale a Europei

continuă evoluția culturii Lausitz, în cursul fazelor IV-V-VI ale sistemului cronologic elaborat de Montelius. La est de Dunărea mijlocie, în perioada corespunzătoare culturii mormintelor tumulare din Transdanubia, și, în parte, sub influențele acesteia, se formează noi grupe culturale (Piliny, Hajdubagos, Berkesz-Demecser) ce au corespondențele lor și în vestul teritoriului României în unele grupe culturale post-Otoman (Cehăluț, Igrița, Suciul de Sus – faza mai târzie). În aceeași regiune, între Dunărea mijlocie și Munții Apuseni, respectiv Carpații Nord-Estici, în perioada corespunzătoare culturii câmpurilor de urne vor evolua culturile Kyjatice și Gáva, această din urmă fiind precedată în nord-vestul României de grupul Lăpuș, a cărui populație a ridicat tumuli impunători, cu o structură complexă, utilizând și piatra ca material de construcție. În Podișul Transilvaniei și în întinse zone ale spațiului extra-carpatic, după sfârșitul culturilor „clasice” ale epocii bronzului se răspândește cultura Noua-Coslogeni-Sabatinovka, avându-și rădăcinile în unele culturi ale regiunii nord-pontice. În opinia multor cercetători din România și Bulgaria, odată cu această cultură (și cu altele, parțial contemporane: Govora-Fundeni, Zimnicea-Plovdiv) în regiunea Dunării Inferioare și a Balcanilor se sfârșește epoca târzie a bronzului (datată între 1500-1200/1150) și se trece spre prima epocă a fierului (Hallstatt). Se acreditează, astfel, ideea că ritmul evoluției istorice din această zonă a Europei este comparabilă cu cel din Egeea și Mediterana răsăriteană, în general, unde marea criză din secolul al XII-lea, datorată unor cauze atât interne cât și externe (precum atacurile popoarelor mării), care a dus la desființarea statului hittit și a regatelor din Levant, la prăbușirea civilizației miceniene și la slăbirea Egiptului, va fi urmată de o nouă perioadă, care, arheologic, poate fi numită epoca fierului.

Spre deosebire de această concepție, specialiștii din țările Europei Occidentale și Centrale apreciază, după cum am menționat mai sus, că întreaga perioadă a culturii câmpurilor de urne aparține, încă, epocii târzii a bronzului. Această perioadă începe în Bz D și continuă în fazele Ha A-B. Conceptul de perioadă hallstattiană a fost introdus în știința preistorică de arheologul suedez Hans Hildebrand care, în 1874, la Congresul internațional de arheologie preistorică și antropologie de la Stockholm, a propus împărțirea epocii preromane a fierului în două perioade, veche și târzie, numite și prima, respectiv cea de a doua epocă a fierului. Pentru prima a propus ca sit eponim *Hallstatt*, o localitate din Austria superioară, aflată în masivul Salzkammergut, cu bogate zăcămintele de sare. A fost descoperită și cercetată aici, începând cu 1846, o așezare și o mare necropolă, cu peste 2000 de morminte, ca și o salină, care a fost exploatată încă în preistorie, comerțul cu sare reprezentând una din sursele de bogăție ale „hallstattienilor”.

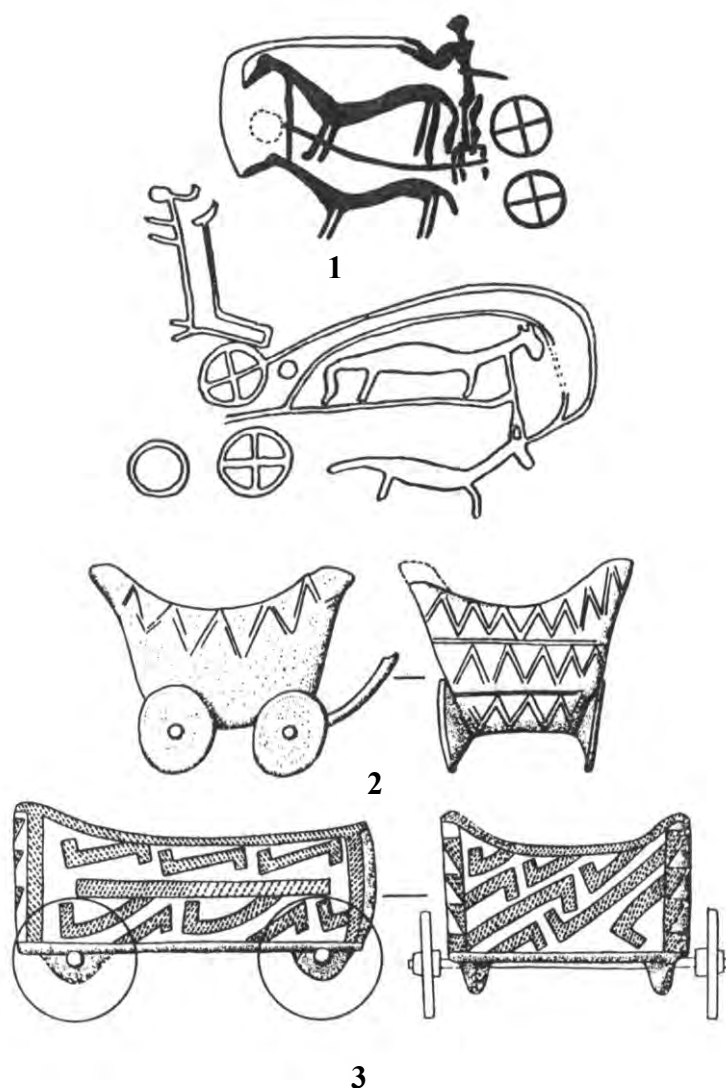

Fig. 17. Care ușoare cu două roți, trase de cai. Reprezentări rupestre, epoca bronzului, Suedia (1); modele de car din lut ars din perioada timpurie a epocii bronzului (2: Budakalász, Ungaria, cultura Baden) și din bronzul mijlociu (3: cultura Wietenberg, Transilvania).

În primele decenii ale secolului XX, în „prelungirea” sistemului său cronologic elaborat pentru epoca bronzului, Paul Reinecke a propus și pentru perioada Hallstatt o împărțire cvadripartită (Ha A-D, sec. XII-VI). Revenind la perioada câmpurilor de urne, profesorul german Hermann Müller-Karpe, într-o carte publicată în 1959 și care a avut un ecou deosebit, încă viu, în știința preistorică europeană, aplicând principiile cronologiei de contact, a încercat să stabilească (prin intermediul Italiei) sincronisme între evoluția culturală din regiunea nord-alpină și lumea egeeană. El a acordat, astfel, câte un secol pentru fiecare etapă din evoluția culturii câmpurilor de urne, în funcție de datarea perioadelor corespunzătoare din Egeea:

Bz D – Helladic târziu III B – sec. XIII

Ha A₁ – Helladic târziu III C – sec. XII

Ha A₂ – Submicenian – sec. XI

Ha B₁ – Protogeometric – sec. X

Ha B₂ – Geometric – sec. IX

Ha B₃ – Geometric/Arhaic (începutul mării colonizări) – sec. VIII

În Italia, etapele Ha A₁-A₂ corespund perioadei (sau culturii) Protovillanova, atribuită bronzului final, în timp ce faza Ha B, corespunzătoare perioadei de existență a culturii Villanova, reprezintă deja începutul epocii fierului în peninsula Apenină.

Se poate observa, prin urmare, că perioada Ha A-B (intervalul sec. XII-VIII) este interpretat în chip diferit în diferitele regiuni ale Europei: reprezentând bronzul târziu (în Europa Centrală), trecerea de la bronzul final la epoca veche a fierului (Italia) sau începutul epocii fierului (în Europa răsăriteană și de sud-est, inclusiv în România). Astfel, și concepte ca *Hallstatt timpuriu*, *mijlociu* și *târziu* au sensuri diferite în diferitele școli arheologice. În arheologia și preistoria central-europeană actuală termenul de epocă hallstattiană, ca echivalent al primei epoci a fierului, se folosește numai pentru intervalul de timp ce corespunde fazelor Ha C-D din sistemul cronologic al lui Reinecke (sec. VIII-VI), perioada de existență a culturii *Hallstatt*, care va lua locul culturii câmpiilor de urne. Aceasta este, de altfel, și perioada înmormântărilor din necropola de la Hallstatt și perioada funcționării așezării din Salzbergtal și a salinelor din înălțimea numită Salzberg, exploatarea și comercializarea sării fiind una din ocupațiile principale ale locuitorilor. Cca. 45% dintre morminte sunt de incinerare, păstrând, deci, tradiția perioadei precedente, în timp ce restul de 55% sunt morminte de înhumare, în care morții, potrivit noului rit, au fost întinși pe spate, cu capul orientat spre vest. În 26% a mormintelor au fost descoperite diferite arme: săbii (în mormintele mai vechi), pumnale cu „antene” (în mormintele mai recente), topoare de paradă cu ornamente animaliere, lucrate din bronz, dar și cuțite cu lama de fier. Aceste morminte, care sunt, aproape fără excepție morminte de incinerare, au fost atribuite luptătorilor, respectiv unei elite conducătoare. În saline sarea a conservat și diferite obiecte din materiale organice: piese de îmbrăcăminte, unelte de lemn, saci de piele etc.

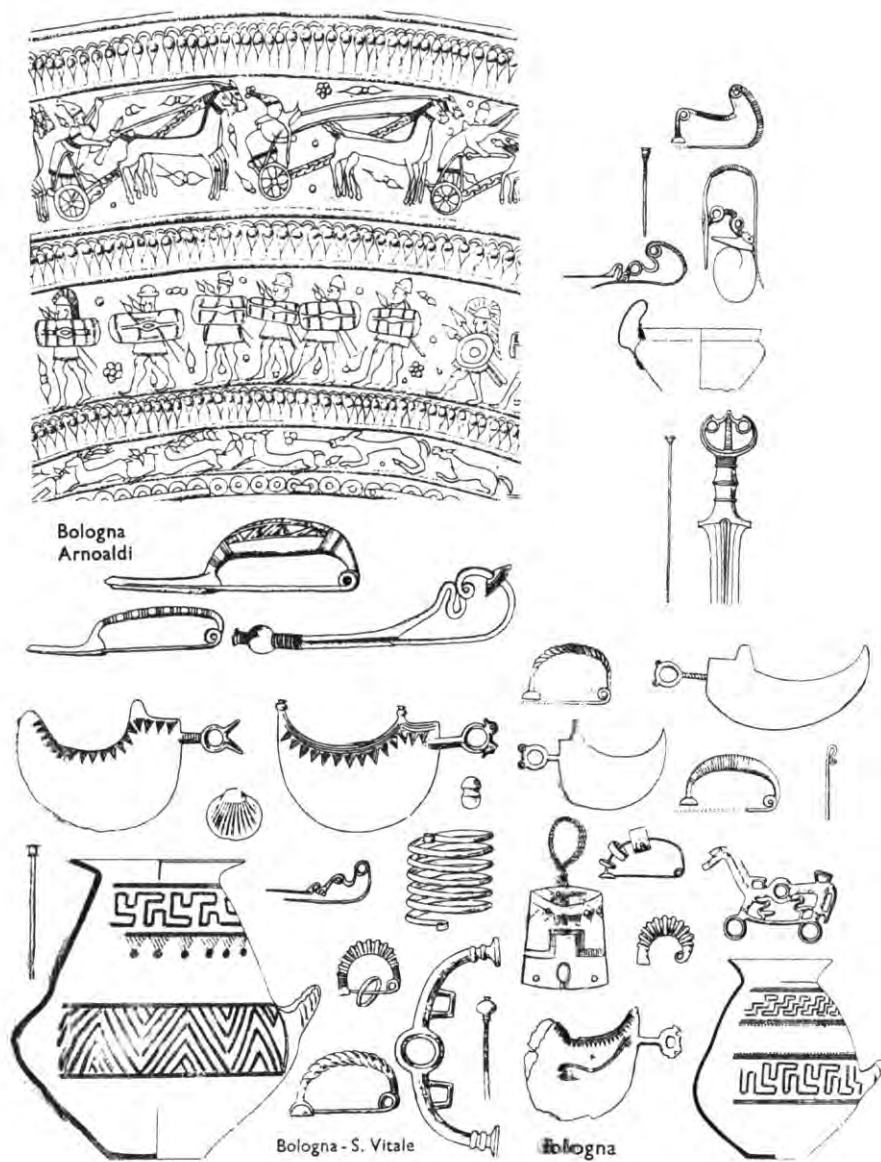

Fig. 19. Cultura Villanova. Obiecte de bronz și ceramică din epoca timpurie a fierului din Italia (Bologna – Arnoaldi și San Vitale).

Fără a putea intra în amănunte, mai menționăm că în evoluția culturii Hallstatt se disting două faze (Hallstatt timpuriu și târziu) și că aria foarte întinsă a culturii (răspândită din estul Franței până în nord-vestul Peninsulei balcanice și la Dunărea mijlocie) este împărțită în două „cercuri”, unul vest – și altul est – hallstattian. În vremea corespunzătoare existenței culturii Hallstatt, la est de Dunărea mijlocie au apărut populații a căror cultură era înrudită cu cea a populației „prescitice” și scitice din nordul Mării Negre. În regiunea carpato-danubiană această perioadă corespunde așa numitului Hallstatt mijlociu (cultura Basarabi) și Hallstatt târziu, pentru care apar, pe lângă izvoarele arheologice, și primele mențiuni scrise despre geții de la Dunărea de Jos.

Cele mai târzii morminte din necropola de la Hallstatt aparțin deja perioadei *La Tène* timpurie (sec. V), ceea ce, alături de alte indicii, arată că trecerea spre cea de a doua epocă a fierului a fost rezultatul unui proces organic.

7.4.4.3. A doua epocă a fierului. Perioada și cultura La Tène. Sfârșitul Preistoriei în Europa.

Pentru perioada târzie (sau cea de a doua epocă) a fierului Hildebrand a propus denumirea de *La Tène*, după o localitate din Elveția, situată pe malul lacului Neuchâtel. A fost descoperită aici, încă în 1858, o așezare lacustră (de tipul palafitelor), datând din secolele III-I, socotită ca un centru economic, politic și religios („oppidum”) al celților helveți. Tot aici, în depozitele lacustre, au fost descoperite peste 2500 de obiecte, reprezentative pentru cultura *La Tène* (arme, unelte, podoabe, monede, vase) ca și schelete și oseminte izolate de oameni și animale, ceea ce dovedește că a existat, aici, un important loc de cult al celților, unde au avut loc sacrificii și depuneri de ofrande.

Paul Reinecke a împărțit perioada *La Tène* în patru faze: LT A-D, sec. V-I. O altă împărțire, în trei faze (I-II-III), a perioadei *La Tène* a fost propusă de arheologul francez Joseph Déchelette în 1913. Sincronizarea celor două sisteme este, în mare, următoarea: LT A-B Reinecke = LT I Déchelette (500/450 – 300), LT C = LT II (300-100), LT D = LT III (100-50). Sfârșitul perioadei *La Tène* este stabilit în funcție de înglobarea diferitelor regiuni ale Europei în Imperiul Roman. În ceea ce privește lumea celtică, purtătoarea civilizației *La Tène* în sensul restrâns al cuvântului, acest moment coincide cu cucerirea Galliei și transformarea ei în provincie romană de către Caesar (50 î.H.). Desigur, în alte regiuni, acest interval poate să dureze mai mult, astfel perioada *La Tène* (sau *Latène*) daco-getică poate fi prelungită până la 106 d.H., data cuceririi Daciei de către împăratul Traianus.

Cultura de tip *La Tène*, specifică celei de a doua epoci a fierului, s-a format în sec. V, către mijlocul acestui veac fiind bine conturată pe un spațiu vast al Europei Centrale, întins din Franța central-răsăriteană (Bourgogne) și până în Boemia. Această cultură, definită pe baza descoperirilor arheologice, aparține, fără îndoială, celților „istorici”, care au început să fie cunoscuți și să apară în izvoarele antice la hotarul secolelor VI-V. Pe la 500 Hekataios din Milet îi menționează pe celți, iar peste aproximativ o jumătate de veac Herodot știa că Dunărea izvorăște pe pământul celților. Aceste cunoștințe se datorează, la început, legăturilor comerciale intense între lumea celtică, pe de o parte, și atelierele grecești și etrusce, pe de altă parte, desfășurate prin pasurile Alpilor, spre Elveția și Germania de astăzi, iar prin intermediul coloniei grecești

Massalia (Marseille) și de-a lungul văii Rhône-ului spre interiorul Franței și spre regiunile nord-vest alpine. Așa au ajuns diferitele produse de lux (vase de bronz și de ceramică, podoabe, inclusiv de aur etc.) în mormintele princiare de la Vix (de lângă Châtillon-sur-Seine, Franța) și Hochdorf (lângă Stuttgart) sau în cetatea de la Heuneburg, de pe Dunărea superioară (Germania). În sens strict arheologic, aceste monumente aparțin perioadei finale a Hallstattului, ceea ce înseamnă că, din punct de vedere etnic, și civilizația primei epoci a fierului (dacă nu cumva și cea a Bronzului târziu) din această parte a Europei poate fi atribuită celților. Pentru a rezuma, se poate vorbi, astfel, despre „celți hallstattieni” și celții, creatori ai culturii La Tène din a doua epocă a fierului.

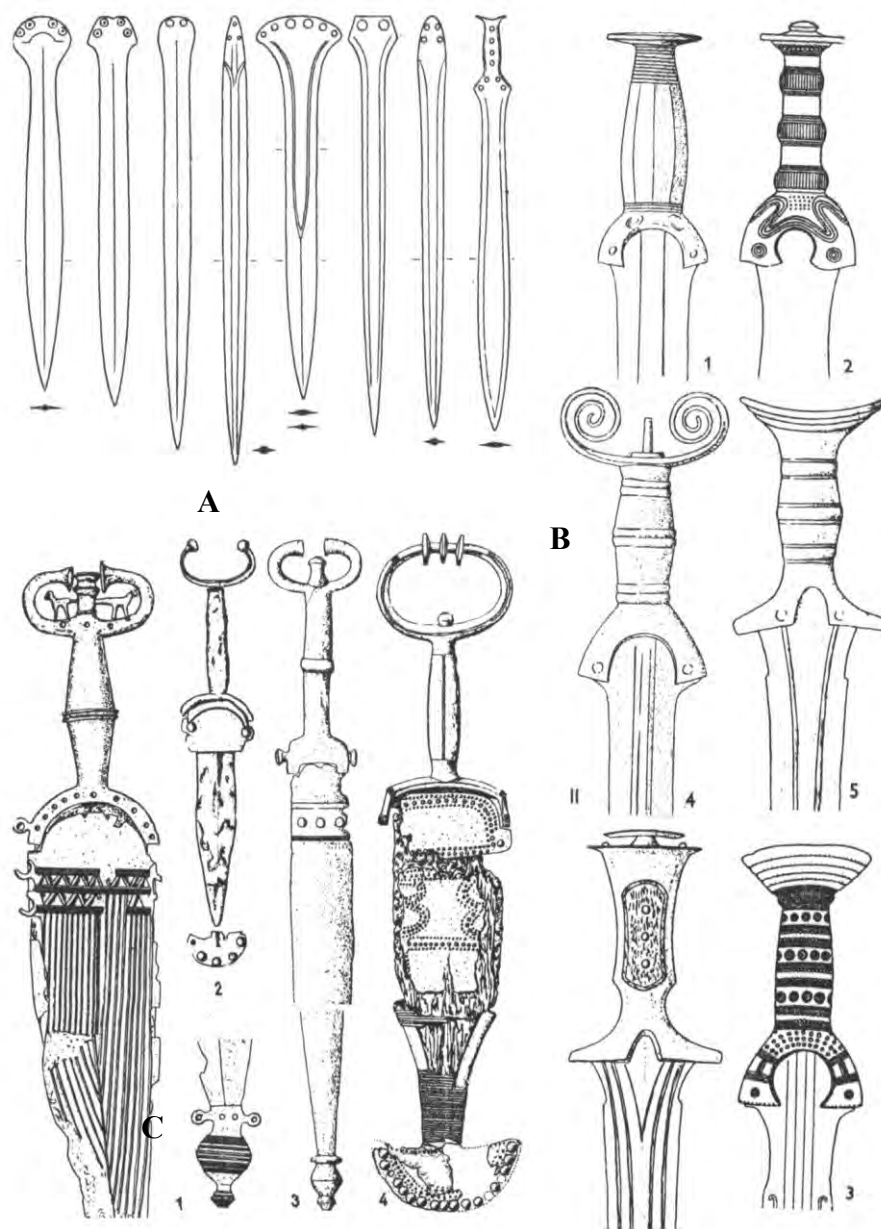

Fig. 20. Tipuri de săbii de bronz (A: bronz târziu; B: perioada Hallstatt A-B). Pumnale „cu antene” din perioada culturii Hallstatt (C).

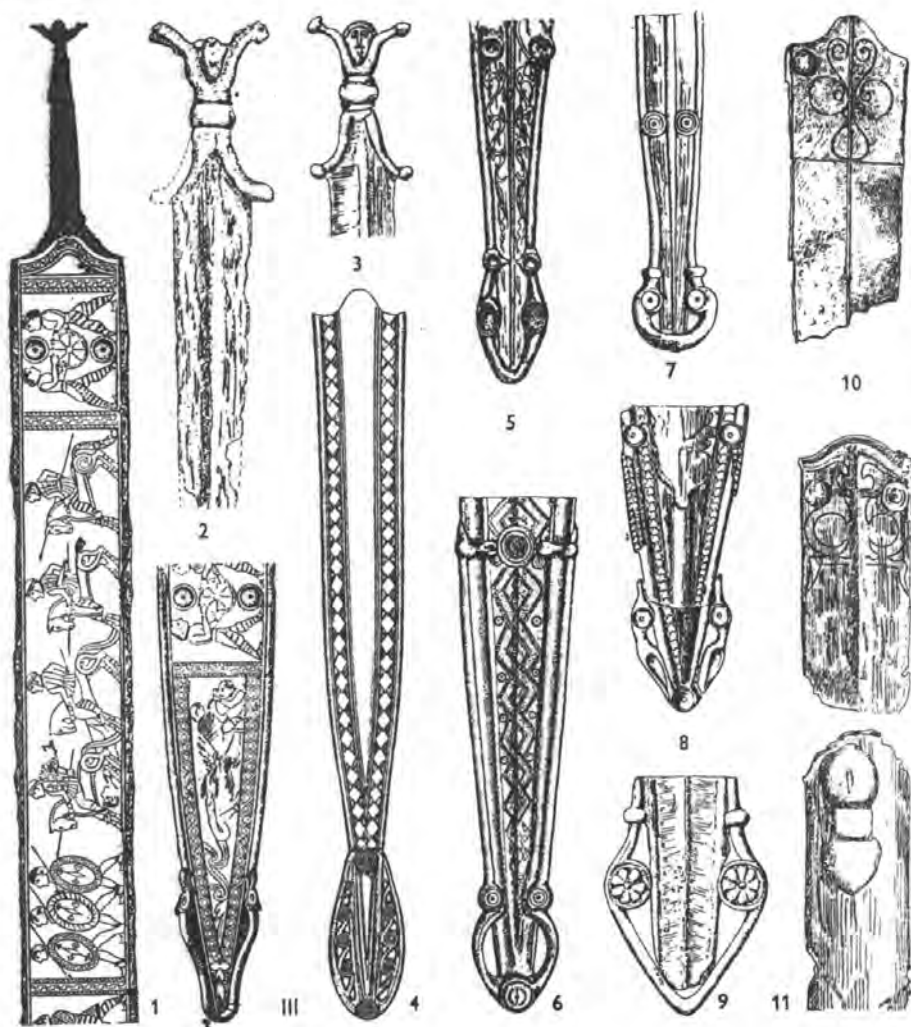

Fig. 21. Săbii și teci din perioada La Tène, descoperite în Europa Centrală și Occidentală.

Datorită expansiunii celților (sau gallilor, cum erau numiți de romani) și a conflictelor lor cu lumea romană mai ales, cele mai importante momente ale istoriei lor din a doua jumătate a mileniului I pot fi urmărite și în izvoarele scrise ale Antichității. În sfârșit, nu pot fi neglijate nici datele lingvistice respectiv monumentele de limbă celtică (nume de persoane, toponime etc.), limbă care s-a păstrat până astăzi în unele dialecte (Gael, kymra, bretona) vorbite în Irlanda, Scoția, Țara Galilor, Bretagne.

Nucleul de formare a culturii de tip La Tène a fost, se pare, regiunea nord-vest alpină, unde stilul geometric hallstattian târziu este înlocuit pe la mijlocul secolului V de așa numitul stil La Tène, caracterizat prin elemente ornamentale vegetale (palmete, lotus) și antropomorfe („măști”), preluate din arta greacă și etruscă. Acest stil, dublat de diferite tipuri de obiecte specifice: arme (săbii, cuțite, vârfuri de lance), unelte variate din fier, vase (lucrate la roată), podoabe

(fibule, brățări, colane), plastică etc., are un caracter surprinzător de unitar în toată aria de răspândire a culturii La Tène, care se întindea, pe la, sau imediat după 400, din Franța și până în nordul Italiei, în Boemia și Pannonia. Ceva mai târziu, pe la sfârșitul secolului IV – începutul secolului III, celții și cultura lor își fac apariția și în spațiul carpato-balcanic, intrând în contact cu neamurile illyre și traco-geto-dacice. În regiunile influențate de civilizația celtică se vorbește, adesea, de culturi locale de tip La Tène. Astfel, pentru cea de a doua epocă a fierului din România se folosește termenul de „Latène geto-dacic”.

În epoca La Tène progresul tehnic se accelerează. După începuturile timide din perioada hallstattiană, va lua amploare acum metalurgia fierului și abia din această vreme se poate vorbi de răspândirea pe scară largă a fierului, ca materie primă pentru făurirea nu numai a armelor ci și a diferitelor obiecte de utilizare cotidiană. Putem remarca, astfel, uneltele destinate unor activități meșteșugărești speciale (topoare, ciocane, clești, foarfeci, ferestraie, pile, burghii), dar și unelte care vor revoluționa agricultura (fiare de plug, seceri, coase). Se răspândește pe scară largă roata olarului, ceea ce a permis producerea în serie a ceramicii. Dezvoltarea meșteșugurilor și a schimbului a dus la apariția monedelor (dar nu neapărat și la o economie monetară). În lumea celtică se poate vorbi de două sisteme de monede, de aur și de argint, arama sau bronzul fiind rar folosite. La început, pe la mijlocul secolelor II, au fost imitate prototipuri grecești și macedonene, iar peste un veac au fost preferate, ca modele, denarii romani.

În epoca târzie a fierului are loc o puternică diferențiere socială, ceea ce a putut fi mai bine urmărită în lumea celtică. Arheologic, această diferențiere este bine documentată prin existența mormintelor princiare fastuoase și a mormintelor de luptători, dar și prin apariția așezărilor fortificate, ca reședințe ale unor conducători. În perioada La Tène târzie, pe la mijlocul sec. II, apar așezările socotite ca fiind de tip urban (*oppidum*), adevărate centre politice, strategice, dar și economice și de cult, cu o mare concentrație de populație. Unele dintre acestea sunt cunoscute și din izvoarele literare (în special din comentariile lui Caesar despre războiul gallic), altele numai în urma cercetărilor arheologice. *Gergovia* se întindea pe 75 ha, *Alesia* pe 97, *Bibracte*, cea mai bogată și mai importantă din Gallia, pe 135. Pe teritoriul Germaniei, la Manching (Bavaria) a fost cercetat un oppidum cu o suprafață de peste 250 ha, iar la Heidengraben, lângă Grabenstetten, în landul Baden-Württemberg, a fost construit un sistem de fortificații ce apăra o suprafață de 1400 ha.

Potrivit relatărilor lui Caesar, societatea celtică a fost împărțită în trei pătri principale. În vârful piramidei sociale se aflau *druizii*, colegiile de preoți, care aveau nu numai atribuții religioase ci și o influență politică puternică. *Cavalerii* (*equites*), formând o aristocrație militară, reprezentau pătura conducătoare. Masa mare a populației o forma *poporul de rând*.

Se poate spune că societatea celtică, ca și alte neamuri din Europa, spre sfârșitul mileniului I î.H. au depășit stadiul de societate „preistorică”, „primitivă” și se aflau pe calea constituirii unor societăți superior organizate, de tip statal, comparabile cu civilizațiile înalte din bazinul mediteranean. Această evoluție internă specifică, locală, a fost curmată de un factor extern: intervenția romană. După ce ostilitățile dintre celți și romani au fost mutate în afara Italiei, romanii întemeiază la nord de Massalia fortificația Aqua Sextiae, apoi Narbo și, în cele din urmă întemeiază provincia Gallia Narbonensis –

Provence de astăzi (125-121). Șapte decenii mai târziu, după un război dur, ce a durat opt ani (58-51), Caesar a reușit să-i împingă dincolo de Rin pe germanii conduși de Ariovistus și să învingă marea uniune a triburilor celtice conduse de Vercingetorix și să transforme Gallia în provincia romană. Aceeași soartă au avut, mai înainte sau mai târziu, și alte regiuni de importanță strategică și/sau economică pentru romani, locuite de germani, illiri, pannoni, traci, geți, daci. Istoria ulterioară a acestor neamuri, supuse romanizării, poate fi urmărită în cadrul istoriei Imperiului roman.

Test de evaluare

Paralelizați în scris și /sau sub formă de tabel sinoptic, pe baza datelor cuprinse în curs, etapele geocronologiei, cu etapele antropogenezei și cu perioadele preistorice.

Teme de control

TC1: Paralelizați în scris și /sau sub formă de tabel sinoptic, pe baza datelor cuprinse în curs, etapele geocronologiei, cu etapele antropogenezei și cu perioadele preistorice.

TC2: Consecințele izolării în evoluția unor populații umane.

TC3: Modelele de evoluție monofiletică, polifiletică, monocentrică și policentrică.

RECOMANDĂRI BIBLIOGRAFICE

- Bârză Ligia, *Istoria universală veche*, I, *Societatea primitivă*. Ed. Universității București, Facultatea de Istorie, 1978.
- Eadem, *Curs de preistorie generală*. Universitatea Dimitrie Cantemir, București, 1991.*
- Eadem, *Paradisul pierdut. O istorie a societăților primitive*, Ed. Erasmus, București, 1993.
- Berciu Dumitru, *La izvoarele istoriei. O introducere în arheologia preistorică*, București, 1967.
- Childe V.Gordon, *Făurirea civilizației*, București, 1966.
- Idem, *De la preistorie la istorie*, București, 1967.*
- Eliade Mircea, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol.I, București, 1984.*
- Horedt Kurt, *Istoria comunei primitive*, București, 1970.
- László Attila, *De la prima familie la primele state. Prelegeri de preistorie generală*, Iași, 2005.
- Leakey Richard, *Originea omului*, Humanitas, București, 1995.*
- Leroi-Gourhan A., *Gestul și cuvântul*, 1-2, București, Ed. Meridiane, 1983.*
- Malinowski Bronislaw, *Magie, știință și religie*, Editura Moldova, 1993.
- Mansuelli A.Guido, *Civilizațiile Europei vechi*, 1-2, Ed. Meridiane, București, 1978.*
- Matei Dumitru, *Originile artei*, București, 1981.
- Nestor Ion, *Istoria societății primitive*, Ed. Universității București, 1970.
- Platon Nicolas, *Civilizația egeeană*, 1-4, Ed. Meridiane, București, 1988.
- Rachet Guy, *Universul arheologiei*, 1-2, București, Ed. Meridiane, 1977.
- Roșu Lucian, *Treptele antropogenezei. Mic dicționar al oamenilor fosili*, București, 1987.
- Weber Max, *Sicoilogia religiei. Tipuri de organizări comunitare religioase*. Ed. Universitas (Teora), București, 1998.

Notă

Cărțile marcate prin asterisc (*) reprezintă bibliografia minimală, obligatorie.